

**ЎZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI hám ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MİNİSTRLİĞİ**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

«Pedagogika» fakulteti

«Psixologiya» kafedrası

«Pedagogika hám psixologiya» tálim bag'darınıń 4^g-kurs talabası

Qonratbaeva Ayjamaldıń

**«O`spirimlerdegi agressiv minez-qulıqtın` psixologiyalıq
o`zgeshelikleri» degen temada jazğan**

PİTKERİW QÁNİGELİK JUMISI

İlimiy basshı:	ps.i.k., dos. Z.Sherimbetova
Kafedra baslıǵı:	ps.i.k., dos. Z.Sherimbetova

NÓKIS-2018

Mazmuni

KIRISIW	3
I-bap. O`spirimlerdegi agressiv minez-qulq o`zgesheliklerinin pedagogikalıq ha`m psixologiyalıq a`debiyatlarda u`yreniliwi	
1.1. Agressiv minez-qulq mashqalasının` alımlar ta`repinen u`yreniliwi.....	
1.2. O`spirimlerdegi agressiv minez-qulıqtın` rawajlanıw nızamlıqları.....	
1.3. O`spirimlerdin` psixologiyalıq o`zgeshelikleri.....	
II BAP. O`spirimlerde agressiv minez-qulıqtın payda boliwin uyreniw ham oni korrekciyalaw usillari boyınsha eksperimental modeli.	
2.1. Tan`lang`an izertlew metodlarının` xarakteristikası.	
2.2. O`spirimlerdin` agressiv minez-qu`lqın eksperimental u`yreniw ha`m na`tiyjeler analizi	
2.3. O`spirimlerde agressiv minez-qulıqtı psixokorreksiyalaw dasturin islep shigiw ham realizaciyalaw	
III Bap. O`spirimlerdin` agressiv minez-qulqın korrekciyalaw metodikasi natiyjeliligin eksperimental uyreniw	
3.1. Baqlaw tajiriybe natiyjeleri	
3.2. Da`stu`r na`tiyjeliligi analizi	
3.3. O`spirimlerde agressiv minez-qulıqtın` psixoprofilaktikası.	
JUWMAQLAW	
USINISLAR	
PAYDALANILG`AN A`DEBIYatLAR	
QOSIMShALAR	

Kirisiw.

Temanın` aktualıg`ı: O`zinin` g`a`rezsiz rawajlanıw jolınan baratırğ`an O`zbekstan Respublikasında ha`r bir puqaranın` ru`wxıyatı, shaxsıy rawajlanıwı ha`m kamalatı shaxs ha`m ja`miyet ma`npa`a`tlerinin` uyg`ınlıg`ı ha`r qashang`ıdan da a`hmiyetli qa`driyat sıpatında qaralmaqta.

Barkamal a`wlad ta`rbiyası ha`m onın` teren` bilim alıw ma`seleleri ma`mleket siyasatı atag`ı da`rejesinde sheshilip atırğ`anlıg`ı – bul pikirdin` ayqın mısalı esaplanadı.

«Bu`gingi ku`nde bizin` islep atırğ`an barlıq islerimiz perzentlerimizdin` baxıt ha`m saadatı, olardın` keleshegi ushın a`melge asırılmaqta. Biraq baxıt ha`m saadat tek g`ana baylıq, mal-mu`lik penen belgilenbeydi. A`depli bilimdan ha`m aqıllı, miynet su`ygish, iymanlı perzent tek g`ana ata-ananın`, ba`lki pu`tkil ja`miyettin` en` u`lken baylıg`ı esaplanadı»- degen edi birinshi Prezidentimiz o`zinin` «Yuksak ma`naviyat- engilmas kuch» shıg`armasında.

«Kadrlar tayarlawdın` Milliy da`stu`ri» inde belgilep berilgenindey, ha`r ta`repleme rawajlang`an barkamal a`wladtı ta`rbiyalawda mekteplerde berilip atırğ`an ta`lim - ta`rbiyanın` roli sheksiz. Sonın` menen birge keleshegimiz bolg`an jas a`wlad ta`rbiyası ha`m ta`liminde psixologlarımızdin` aktiv qatnasının` ta`n alınıp atırğ`anlıg`ı ta`lim sistemasındag`ı u`lken jetiskenliklerimizden biri esaplanadı.

A`lbette ha`r qaysı xalıq yaki millettin` ruwxıyatın onın` tariyxı, milliy qadriyatlarınan ajratqan halda ko`z aldımızg`a keltirip bolmaydı. Bunda, ta`biyiy, ruwxıy miyras, milliy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler en` tiykarg`ı faktorlardan biri retinde xızmet etedi». Xalqımız siyasiy g`a`rezsizlik ha`m azatlıqtı qolg`a kirgizgennen keyin o`z ta`g`dirinin` haqıyqıy iyesi, o`z tariyxının` do`retiwshisi o`zine ta`n milliy ma`deniyatının` iyesine aylandı.¹

G`a`rezsiz O`zbekstan xalıqlarının` bay ma`deniyatın, biybaha milliy filosofiyalıq ha`m ruwxıy miyrası, tariyxımızdin` tikleniwi ushın za`ru`r bolg`an barlıq imkaniyatların jaratıp bermekte. Xalqımızdin` milliy sanası, milliy

¹ İ.A.Karimov. «Yuksak ma`naviyat engilmas kuch» Toshkent»Ma`naviyat». 2008. – B. 30.

maqтанışhı, ruwxıy du`n`yası ku`nnen-ku`nge bayıp barmaqta. Bul bolsa g`a`rezsiz ma`mleketimizdin` ruwxıy tiykarın ja`nede bekkemlewge imkaniyat jaratıp bermekte.

Son`g`ı waqıtları agressivlik mashqalası psixologiyadag`ı en` aktual mashqalalardın` birine aylang`anlíg`ı taraw xızmetkerlerine belgili. İnsandag`ı agressivlik jag`dayları ha`r qıylı sebeplerge baylanışlı bolıp, bul jag`daydın` psixodiagnostikası, psixoprofilaktikası boyınsha bir qansha izertlew jumısları alıp barılğ`an ha`m bu`gingi ku`nde islep shıg`arıwda a`meliyatshı psixologlar paydalanıp kelmekte. Solay bolsa da son`g`ı waqıtları a`meliyatshı psixologlarımızg`a ata-analar perzentlerinin` agressiv bolıp qalg`anlıqları, bul jag`daydan qalay shıg`ıp ketiw mu`mkinligi haqqında ko`birek mu`rajat etedi.

Sonın` ushın biz izertlew jumısımızdın` aktuallıg`ı agressivlik mashqalasın qosımsha u`yreniwge ha`m izertlewge ha`reket ettik.

Izertlew jumısının` u`yrenilgenlik da`rejesi: shet el psixologlarınan A.G. Asmolov, A.N. Leont`ev, L.İ. Bojovich, A.V. Petrovskiy, pedagogikalıq jas psixologıyanın` do`retiwshileri L.S. Vıgotskiy, L.F. Obuxova, A.V. Petrovskiy, V.İ.Slobodchikov, B.D. El`konin, S.Muxina, E. Erikson ha`m basqalardın`, L.F. Obuxovalardın` agressivlik boyınsha izertlew jumısları, o`zbek psixologlarınan M.G.Davletshin, G.Twlaganovalar ta`repinen agressivlik mashqalasın u`yreniw boyınsha alıp barg`an izertlew jumısları tiykarında u`yrenilgen.

Joqarıdag`ı pikirlerden kelip shıqqan halda biz izertlew jumısımızdın` maqsetin belgilep alıwdı maqul dep esapladıq.

***Izertlew jumısının` predmeti:*** O`spirimlerdegi agressivlik jag`daylardın` payda bolıw o`zgesheliklerin u`yreniw.

***Izertlew jumısının` maqseti:*** O`spirimlerde agressiv minez-qulıqtı keltirip shıg`arıwshı ha`m agressivlik jag`daylarına ta`sir etiwshi ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlardı u`yreniw ha`m agressivlik psixokorrektsiyası ha`m psixoprofilaktikası boyınsha u`yrenilgen shınıg`ıwlardı usınıs etiw.

İzertlew ob`ekti ha`m bazası: No`kis qalalıq xalıq bilimlendiriw bo`limine qaraslı 6-sanlı mektep oqıwshıları tan`lap alındı. Respondentler sanı ja`mi: 25.

İzertlew jumısının` wazıypaları:

1. Tema boyınsha psixologiyalıq ha`m pedagogikalıq a`debiyatlardı analiz qılıw.
2. O`spirimlerdegi agressivlik jag`dayların ju`zege keltiriwshi ishki ha`m sırtqı faktorlardı u`yreniw.
3. İzertlew na`tiyjelerin mug`dar sıpat jag`ınan analiz qılıw.
4. Psixologiyalıq-pedagogikalıq juwmaq ha`m usınıslar islep shıg`ıw.

İzertlew jumısının` metodları:

1. İlimiy-metodikalıq a`debiyatlardı analiz qılıw.
2. Empirikalıq izertlewlerdin` mu`mkinshiliklerinen esaplang`an baqlaw, sa`wbet, anketa, proektiv metodlar ja`rdeminde balalardag`ı agressiv minez-qulıqtı anıqlaw ha`m korrektsiyalaw. (Qol testi, bar bolmag`an haywan, qum salg`ısh metodıkası, ertekterapiya, rawajlandırıwshı oyın ha`m shınıg`ıwlar)
3. Alıng`an na`tiyjelerdi mazmunlı interpretatsiyalaw ha`m mug`darlıq analizin islep shıg`ıw.

***İzertlew jumısının` metodologiyalıq tiykarınRespublikamız Prezidenti Sh. M.Mirziyoev shıg`armalarındag`ı perzent ta`rbiyası ma`selelerine baylanışlı pikirleri,*** “Ta`lim haqqında”g`ı Nızam ha`m kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri ha`m ta`limge baylanışlı basqa hu`jjetler, psixologiya pa`nindegı sana ha`m xızmet birligi printsipi, shet el psixologlarınan A.G. Asmolov, A.N. Leont`ev, pedagogikalıq jas psixologıyanın` do`retiwshileri L.S. Vıgotskiy, L.F. Obuxova, E. Erikson ha`m basqalardın` balalar rawajlanıwının` analizi haqqında g`ı pikirleri, jergilikli alımlarımızdan M.G.Davletshin, R.İ.Sunnatova, Z.T.Nishanova, N.G`. Komilovalardın` balalar agressivligin u`yreniw boyınsha ilimiy izertlew jumısları tiykar etip alıng`an.

İzertlew jumısının` teoriyalıq a`hmiyeti:

U`yrenilgen a`debiyatlar ha`m o`tkerilgen izertlewler na`tiyjelerinen aling`an teoriyalıq mag`lıwmatlar, psixologiya pa`ni tarawlarınan jas ha`m pedagogikalıq psixologiya, sotsial psixologiya, xulqı buzılğ`an balalar psixologiyası pa`nlerin teoriyalıq materiallar menen bayıtıwg`a xızmet qıladı.

İzertlew jumısının` a`meliy a`hmiyeti:

İzertlew na`tiyjelerinen aling`an mag`lıwmatlardı mektepke shekemgi ta`lim mekemelerinde a`meliyatta qollanıw, ta`lim protsessinde talaba bilimin ha`m oqıtıwshı ortasındag`ı tu`rli kelispewshiliklerdin` aldın alıwg`a imkaniyat jaratıwdan ibarat.

İzertlew jumısının` ilimiy jan`alığ`ı:

1. O`spirimlerdegi agressiv minez-qulıqtı ju`zege keltiriwshi ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlar anıqlandı;
2. O`spirimlik da`wirde agressiv minez-qulıq shan`araqtag`ı ag`zalardın` o`z-ara qarım-qatnas psixologiyası menen baylanıslı bolıwı mu`mkin.

İzertlew jumısı na`tiyjelerinin` ja`riyalanıwı:

İzertlew na`tiyjelri ha`m usınıslardı oqıtıwshılar, psixologlar, ata-analar o`z xızmetlerinde a`melge asırıwı mu`mkin:

- uliwma bilim beriwshi mektep a`meliyatshı psixologları agressiv o`spirimler psixokorreksiyasında ha`m psixoprofilaktikasında paydalanıw imkaniyatının` barlıg`ı:
- ata-analardın` agressiv o`spirimler menen shug`ıllanıwlarında juwapkershilikti arttırıw imkaniyatının` barlıg`ı:
- pedagogikalıq psixologiya, jas ayırmashılıq psixologiyası, Xulqı buzılğ`an balalar psixologiyası, psixokorreksiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyınsha oqıw shınıg`ıwları ushın mag`lıwmatlar alıw imkaniyatı bar.

İzertlew jumısının` sınawdan o`tiliwi. İzertlew jumısı 2012-2014 oqıw jıllar aralıg`ında a`melge asırıldı. Sonday-aq, onda qolga kiritilgen jan`alıqlar haqqında institutımızda ha`r jılı o`tkeriletug`ın ilimiy-teoriyalıq ha`m ilimiy-metodikalıq a`njumanlarda qatnasıw arqalı na`tiyjeler ja`riyalanıp barıldı.

İzertlew na`tiyjeleri A`jiniyaz atındag`ı NMPI «Pedagogika ha`m psixologiya» kafedrasının` metodikalıq seminarlarında talıqlang`an. İzertlew na`tiyjeleri respublika ha`m institut ko`leminde baspadan shıg`arılğ`an toplamlarda ja`riyalandı.

İzertlew jumısının` du`zilisi:

İzertlew jumısı kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw, usınıslar, a`debiyatlar dizimi ha`m qosımshalardan ibarat. İlimiy izertlew mazmunı – bet jazba tekste bayan etilgen bolıp, onda – 11 tablitsa, - 3 gistogramma, 6-diagramma, - 77 atamadag`ı a`debiyatlar dizimi berilgen.

To`mende agressivlik mashqalasının` psixologiyalıq-pedagogikalıq a`debiyatlarda u`yreniliwi boyınsha teoriyalıq analizdi itibarın`ızga usınamız.

I-bap. O`spirimlerdegi agressiv minez-qulıqtın` pedagogikalıq ha`m psixologiyalıq a`debiyatlarda u`yreniliwi.

1.1. Agressiv minez-qulıq mashqalasının` alımlar ta`repinen u`yreniliwi.

Agressiv minez qulıq ko`pshilik o`spirimlerde ushırasadı. Agressiv minez-qulıqlı bala tek g`ana qorshag`an ortalıqta mashqala tuwdırıp qalmastan, o`z-o`zinde de mashqala payda etedi. O`spirimlerdegi agresiv minez-qulıqtı anıqlaw ha`m o`z waqtında psixoprflaktikalıq ilajalar islep shıg`ıw u`lken a`hmiyetke iye. Bizge belgili psixikalıq rawajlanıwdan artta qalg`an balalarda ha`r qıylı kemshilikler ushırasadı.

Son`g`ı jılları balalarda ushırasatug`ın agressivlik jag`dayı mashqalasına qızıg`ıwshılıq artıp barmaqta. Shet el a`debiyatlarında agressiya temasına baylanıslı jumıslar ha`m agressivlik mashqalası ken` kolemdе analiz qılınbaqta. Bir qansha teoriyalıq kontseptsiyalar, birqansha eksperiment jumısları alıp barılmaqta (R. Berron i D. Richardson, 1997). Batista islep shıg`ılğ`an kontseptsiyalar eki toparg`a bo`linedi. Birinshi teoriya, agressivlik tuwma boladı, individtin` instinktiv o`zgesheligi (Z. Freyd, K. Lorents, Mak Daugoll h.b). Ekinshi kontseptsiya minez-qulıq xarakteristikasına baylanıslı boladı (Shollard, Base Berkovits h.b). Sonday –aq shet el izertlewlerinde de agressivlik mashqalasına xarakteristika berip o`tedi (S.N. Enikolopov, N.D. Levitov, L.M. Semenyuk, İ.A. Furmanov, T.G. Rummyantseva h.b ). K.Lorens agressiyag`a evolyutsiyalıq jaqtan jantasqan ha`m onın` bul pozitsiyası Freyddin` pozitsiyası menen uqsas ekenligin atap o`tken. K.Lorens ta`liymatı boyınsha, agressiya insanlarga ha`m basqa tiri janlarga ta`n bolg`an turmıs ushın tuwma instinktten kelip shıqqan.

Ol bul instinkt uzaq evolyutsiya da`wirinde rawajlang`an, dep shamalag`an bolıp, onın` u`sh tiykarg`ı wazıypasın ajratıp ko`rsetedi. Birinshisi, turmıs ushın gu`res instinkti ha`r qıylı biologiyalıq tu`r wa`killerin du`nya boylap u`lken geografiyalıq ken`liklerge tarqatıp jiberedi, bul bolsa azıq-awqat resurslarının` maksimal sarplanıwıwın ta`miyinleydi. ekinshiden, agressiya biologiyalıq

tu`rdin` genetikalıq fondı jaqsılanıwın ta`myinleydi, sebebi tek g`ana en` ku`shli ha`m energiyalı individumlarg`ana o`zinen a`wlad qaldıra aladı.

Z.Freydtin` aytıwınsha, baslı funktsiyalardan esaplang`g`an EGO ishki agressiyanı neytrallastırıwshı mexanizm dep esaplaydı. Biraq Ego balanın` tuwılǵ`anınan baslap payda bolmaydı, al onın` rawajlanıw protsessinde qa`liplesip baradı. Qaliplesiw menen birge agressiyanın` neytralizatsiya mexanizmi payda rawajlanadı. Doktor H.Parens, balalar agressiyasına arnalǵ`an ilimiy xızmetinde, balalar agressiyanın` tu`rli da`rejeleri menen tuwıladı dep esaplaydı.

B.Spoktın` pikirinshe, bir jaslı balanın` anasına go`dekke qarap jag`ımsız ha`reket qılǵ`anı ushın tıpırshılawı ha`m tu`sirip qaldırıwı, eki jaslı balanın` basqa balanı urıwı, onın` qum oynap atırǵ`an oyınshıǵ`ın tartıp alg`anı ushın belshesi menen basına tu`sirip qalıwı a`piwayı istey esaplanadı. Ba`rshe, g`a`zeptin` reaksiyaları jag`daylı (yag`nıy sharayatqa qaray) ha`m adekvatlı, biraq olar buzılıwǵ`a «o`tip ketiwi mu`mkin». Ha`r qanday buzılıw o`zinin` baslanıwında anıq bir ko`rini (situatsiya)dan aladı.

Buzılıwdın` g`a`zep ta`sirinin` «o`sip barıw» sharaytları to`mendegilerden ibarat:

- Ata-analardıń ba`rqulla agressiv is-ha`reketleri, balag`a jaman ta`sir qıladı, bulardı qaytarıp olardıń agressivligine «kesellenip» qaladı (u`yrenip qaladı). Bul degeni balanın` o`zin emotsional basqarıw sisteması onın` ata-anasının` emotsional basqarıw tipinde ko`riledi;

- Balanı jaqsı ko`rmewshilik ko`rini u`sh qorg`awshının` joqlıǵ`ı, qa`wip ha`m a`tıraptag`ı a`lemnin` dushpanlıǵ`ı sıyaqlı sezimler qa`liplesedi;

- uzaq mu`ddetli ha`m tez-tez bolıp turatug`ın frustratsiyalar, bunda olardıń tiykari ata-analar ha`m qandaydur ortalıq sebep boladı: ata-analar ta`repinen balanın` kemsitiliwi, qorlanıwı. Bul frustratsiyanın` o`z aldına bir ko`rini, bul bala shaxsın qa`liplestiriwde ju`da` a`hmiyetli esaplanadı. Ha`tteki diagnostika ha`m korrektsiya waqtında o`z aldına ko`rilip shıǵ`ılıwı za`ru`r.

E.Bern (1992) oyındı da ashıq qarım-qatnasqa qarsı qoydı. Oyinlar shaxstın` rawajlanıwına ja`rdem bermeydi, say kelmeydi, ba`lkim u`yde bolg`an unamsız tendentsiyalardı to`menlewine alıp keledi. Mısal ushın, o`zine u`lken baha bergen bala passiv, o`zine isenimi joq bala menen dos bolıwı mu`mkin, sebebi ol og`an qulaq saladı ha`m onnan joqarı bolıw za`ru`rligin qanaatlandıırıwg`a jol beredi. Ekinshi bala qarım-qatnasta tek g`ana onın` menen qatnastı u`ze almaslıg`ı ushın qollap quwatlawı mu`mkin. Eger adekvat emes o`zin bahalag`an bala o`zine baha beriwdi o`zgerte almaydı, tek g`ana qanday da bir shaxstın` negativ o`zgesheliklerin rawajlandıırıwg`a tu`rtki boladı. (10)

Balanın` o`zine o`zine baha beriwı pa`s, adekvat ha`m joqarı bolıwı mu`mkin. Adekvat o`zine baha beriwdi o`zi qarım-qatnastag`ı jetiskenliktin` girewi emes, biraq o`z-o`zine baha beriw deformatsiyalang`an bolsa, onda bul sotsial dezadaptatsiya ushın za`ru`r sharayat esaplanadı. O`zine to`men baha bergen bala ko`bineze isenimsizlik, autistiklik yaki is-ha`reketinin` agressiv tendentsiyaları menen joqarı qa`wipsirewge iye.

Aqırg`ı jag`dayda agressiv balanın` o`zine baha beriwın to`menletetug`ın kemsitiw, tergew ornın toltıradı. Sonlıqtan eger bala agressiv bolsa, bul onı o`z-o`zine baha beriwın «tegislemeydi», tek g`ana balanı a`tiraptag`ılar o`zin jaqsı ko`riwshi, o`zinen kewli tolatug`ın, o`zine isengen dep baha beredi. Bunda ata-anaların olardıń balalarda joqarı emes, to`men bahalaw dep isendiriw qıyın ha`m onı kemsitiw mu`mkin emes.

Agressiv is-ha`reketti ulıwma «jaman» dep esaplap bolmaydı. Kritikalıq jag`dayda payda bolg`anda ol qorg`anıw funktsiyasın ayırım waqıtları sheshiwshi jag`daydan shıg`ıp ketiw funktsiyasın atqaradı.

Ko`bineze balada, agressiv is-ha`reket balanın` o`tiw da`wirinde baqlanadı. Bul sonnan da`liyl beredi, balanın` jasawı qıyınlasadı. Ha`r qanday qıyın jag`dayda balanın` jas krizisi waqtında qıyınraq o`tedi, sonın` ushın onnan is-ha`reketinen agressiv elementlerdin` ko`beyiwın ku`tiw mu`mkin. Bul a`piwayı balag`a da, emotsional buzılıwdag`ı balag`a da tiyisli. V.V.Lebidinskiy ha`m basqalar aytıp o`tedi, balanın` anıq agressivligi

da'wirinde, a'tirapındag'ılar menen garmoniyalıq mu'na'sibetti ol ta'repten buzılıwı qaysı normal affekt rawajlanıwında baqlang'an, tiykarınan jas affekti ha'm shaxsıy krizislerdi basınan keshiriwlerine tuwrı keledi.

Balalardıń ta'rbiyası qıyınılıg'ın izertlew ushın usınıs etilgen metodika (Bass-Darki) sınıalıwshılır ushın tipik bolg'an ta'rtipsiz minez-qulqın anıqlaw imkaniyatın beredi, bul formalar o'spirimlerden tu'rli tayıpalarda, tu'rlish sıpat ha'm mug'dar xarakteristikasına iye. Bunan tisqari, bul metodika na'tijeleri balanı motivatsiyalaw tarmag'ı mazmunı haqqında ayırım juwmaqlar qılıw imkaniyatın jaratadı. Sub'ekt ushın a'detiy bolg'an reaktsiya tu'rlerinen minez-qulıq usıllarınan saylanıwı real ha'reketkegi mazmun payda etiw motivleri menen baylanıslı. Qulqındag'ı buzılıwlarǵı determinatsiyalawshı faktorlardan biri xarakter aktsentuatsiyası bolıp esaplanadı. Anıqlanıwınsha, aktsentuatsiyasın ayırıqsha tipleri ha'm deviatsiya tu'rleri ortasında korreliatsiyalıq baylanıslar bar. Anıqlang'an aktsentuatsiya tipinin ku'shsiz orınların ko'rsetedı. Sonın menen dezadaptatsiyag'a alıp keletug'ın psixogen reaktsiyaların keltirip shıg'arıwına baylanıslı faktorlardı aldınnan ko'riw imkaniyatın beredi. Patoxarakterologik analiz sorawnaması (E.Lichko). Bul wazıypanı sheshiwde ja'rdem beriwshi na'zik qurallardan biri bolıp esaplanadı. Metodikanın a'hmiyeti sonda, ol alkogolizatsiya, ha'm delinkventika psixologiyalıq beyimlilikke anıqlaw imkaniyatın beredi.²

G'a'zepleniw, qorqıw ha'm sol sıyaqlı basqa emotsiyalar insandı orap turg'an sharayatqa iykemlesiw funktsiyaların orınlaydı. G'a'zepleniw adamlarda da, haywanlar sıyaqlı tosıqlardı jog'altıwıg'a, maqsetke erisiwdegi, dem alg'anda jag'ımlı sezimlerdi alıw ha'm basqa tosıqlardı jen'iwge qaratılğ'an. Sonın ushın ha'r qanday agressiyanı ko'rsetiw nızam buzıwshılıq esaplanbaydı. G'a'zep – ma'lim bir jag'daydag'ı reaktsiya ha'm ol adam ushın qa'terli jag'dayda kerek boladı. Eger g'a'zep «ku'sheyip» barsa, onda ol sharayattan u'stinirek boladı, ha'miyshe qa'weterleniw menen alıp barılıp, ol normal esaplana almaydı. Normadag'ı stresslerdin uzaq mu'ddetke ta'siri og'an iykemlesiwge alıp keledi,

² N.Kamilova «Muammoli usmir: tashxis, tadjikot metodlari. Toshkent. 2004. B-19.

bunda agressivlik, joqarı ..., qorqıw ha'm nevrotikalıq simptomlardın kelip shıǵıwı o'zin basqarıw diziminin «buzılıwı» esaplanadı. Balalardın jalǵızlıqtı seze biliwi- birinshi na'wbette dosları menen a'hmiyetli da'rejede mu'na'sibetler ornatiw mashqalası sheshilmegenlikten da'liyller berilmegenlikten birqansha qa'weterli simptom. Dosları menen qarım-qatnasta a'hmiyetli za'ru'rlik defrivatsiyası o'zin ha'm basqalardı inkar etiwinin bar bolıwı basqalardıń beganalasıwına alıp keliwi mumkin. Jalǵızlıq shkalası (Rossiya ha'm basqa 1965) jalǵızlıqtı seziw da'rejesin anıqlawǵa imkan beredi. Sonday-aq biz o'spirim shaxslar ushın jalǵızlıq shkalası boyınsha ortasha ballardı anıqladıq. Balalar turmısında zorlıq minez-qulqı qa'liplesiwi tez-tez ushirap turadı. Olarg'a salıstırǵanda a'dette «urısqaqlıq», «g'a'zepleniw», «zorlıq», «miyrimtsizlik» tu'sinikleri qollanıladı. U'lkeyip kiyatırǵan balalar qopallıq huqıqıy psixologiyalıq sabaqların anıqlaw a'meliy psixologıyanın birinshi da'rejeli wazıypası esaplanadı. Olardıń aldın alıw ha'm korrektsiyalaw usılları, jol- jobaların belgilew ushın shaxstın emotsional- erkli, da'stu'rli tarawın u'yreniw talap etiledi. Bul tarawlar quramalı sha'rayatlarda agressiv minez-qulıq formalarının kelip shıǵıwına sebep boladı. Ku'ndelikli turmista qopallıq tu'sinigi «Jaman niyetli aktivlik» ma'nisinde de qollanıladı. Biraq destruktiv minez-qulıqtın o'zi «jaman niyet» ke iye bolmaydı, onı «jaman niyetli» qılatug'ın na'rse- xızmet motivi , yag'nıy xızmet ne ushın, qanday maqsette a'melge asırılıp atırılǵanlıǵı. Sırtqı a'meliy ha'reketler ju'da uqsas bolıwı, biraq basqa-basqa motivler sebepli ju'z beriwi mu'mkin.

Usıǵan baylanıslı qopallıq qılıwshının eki tiykarg'ı tipin ajratıw mu'mkin: birinshi – motivatsiyalıq qopallıq (bunda qopal ha'reketlerdi a'melge asırıwdın o'zi a'hmiyetli boladı), ekinshi – instrumental qopallıq (bunda qopal ha'reketler qandayda bir maqsetke erisiw qural sıpatında a'hmiyetli boladı). Shaxsqa ta'n destruktiv meyiller motivatsiyalıq qopallıqta ju'zege kelgenligi sebepli a'melliy psixologlardı a'sirese usı tiptegi qopal minez-qulıq qızıqtırıwı kerek. Destruktiv meyiller

da`rejesin aniqlap, ashıq motivatsiyalıq qopallıqtın` ju`zege shıg`ıwında ma`lim boladı. Bunday imkaniyattı jaratıwshı analiz qurallarınan biri Bass-darki sorawnaması esaplanadı.

Bass-Darki sınılıwshı motivatsiyalıq tarawının` o`zgeshelikleri ha`m bul insang`a ta`n qopallıq minez-qulıq formaların aniqlaw imkaniyatın beredi. A.Bass ha`m A.Darki qopallıq ha`m dushpanlıq mazmung`a bolsa reaksiyaların` to`mendegi tu`rlerin ajıratadı:

Fizikalıq qopallıq- basqa adamg`a salıstırğ`anda fizikalıq ku`shten paydalanıw.

1. Belgisiz qopallıq- basqa adamg`a belgisiz bag`darlang`an yag`nıy hesh kimgе bag`darlanbag`an qopallıq.
2. Tejen`lik- arzımas na`rse ta`sirinde unamsız sezimlerin ko`rsetiwge tayarlıq.
3. Negativizm-bar bolg`an nızam qag`ıydalarg`a qarsı shıg`ıwdan baslap, olar menen gu`resiwge shekem bolg`an reaksiyalar.
4. Qapa bolıw- basqalardan olardıń haqıyqıy yamasa qıyalıy ha`reketleri sebepli jek ko`riw yamasa u`stinen ku`liw.
5. Gu`mansıraw- abaylılıq, isenimsizlikten tartıp , basqalardıń jaman niyette ekenligine qattı iseniw.
6. Verbal qopallıq- negativ qa`siyetlerdin` tu`rli dawıslar menen (baqırıw) yaki so`zler menen (g`arg`aw, jaman so`z aytıw) sa`wleleniwi.
7. Ayıpkerlik sezimi – sub`ektivtin` o`zin jaman insan dep oylaw, qılıp atırğ`an isleri jamanlıq degen qıyalg`a barıwı, hu`jdan azabınan qıynalıwı.

Sorawnama 75 hu`kimnen ibarat. Biz sorawnamanı analiz qıldıq, ko`rsetkishlerdi esaplaw protsessin unifikatsiyaladıq. Onın` validligi ha`m isenimliligin tekserdik.

Balalarda hulqıy buzılıwlar sebepleri ha`m xarakterin ashıwda a`meliy psixolog analiz, demek, isenimli metodikalıq apparattı izlew za`ru`rligin sezedi. Sotsial psixologiyalıq sorawnamasın (X.Rodjers, R.Daymondtnıń IPN shkalası) qollanıw arqalı shaxsıy rawajlanıwdın` qatar faktorların, solardan o`z-o`zin bahalaw, o`z-o`zin qabıl etiw, basqalardı qabıl etiw, mektep dezadaptatsiyasın

belgilewshi qarar ha'm is ha'reketlerde internallıqtın sa'wlelengenligin anıqlaw mumkin. Da'stu'rli orientatsiyalardı u'yreniw metodikası (Rokish,1968) O'spirimnin shaxsıy bag'darlang'anlıg'ı (idealları, umtılıwları, turmıshlıq printsipleri ha'm qızıg'ıwshılıqları)ın anıqlaw imkanıyatın beredi. Da'stu'riy orientatsiyalardıń a'hmiyeti sonda, olar durıs ya'ki nadurıs qa'liplesken aqılıy ha'm ruwxıy qarasları bar bolg'anda balalar ne sebepten ayırım jag'daylarda o'zin durıs, basqalarında bolsa g'ayrıotsial ta'rizde tutıwı, ayırım jag'daylarda ha'tte turaqlı tu'rde qa'liplesken unamlı qaraslar ha'm isenimler bastırılıp, ba'lkı sa'wlelengen bolsada, unamsızları ko'zge taslanıwları, basqa jag'daylarda bolsa ha'mmesi kerisinshe bolıwın tu'siniwde ja'rdemlesedi. 22

Sotsial- psixologiyalıq sa'ykeslik shkalasınıq original variantı a'90'n' jıl F.K.Rodgers ta'repinen islep shıg'ılǵ'an. Bul sorawnama g'alaba mekteptegi «ta'rbiyası qıyın balalar» dın emotsiya ha'm minez-xulıq tarawındag'ı buzılıwların u'yreniw ushın (Murzenko V.A.), mektep adaptatsiyası – dezadaptatsiyasınıń ko'rsetkishı sıpatında baslang'ısh ta'limnen orta ta'limge o'tiwdegi qıyınshılıqlardı u'yreniw ushın (Prixojan. A.M. 1984), qa'niygelestirilgen mekteptegi ta'limnin quramalasqan formalarına ta'n o'zgesheliklerin u'yreniw ushın (Snegireva T.V. 1978), orta arnawlı ha'm joqarı oqıw orınları sha'rayatına iykemleskenliktin individual o'zgesheliklerin u'yreniw ushın (Osnitskiy A.K. 1992) balalardıń tu'rli toparlarında sınap ko'rilgen. O'lshew a'sbabı sıpatında İPM shkalası tek g'ana mektep adaptatsiyası-dezadaptatsiyası ushın emes, al balanı o'z-o'zine, o'z imkanıyatlarına bahasın biliwge ta'n qayta ko'rip shıg'ıwg'a iytermelewshi o'zi haqqındag'ı pikirlerdi, onı quramalı jas da'wirleri ha'm quramalı jag'daylarda qayta ko'riwdi ha'm analizlewdi bir qansha joqarı differentsiatsiyalaw uqıplılıg'ına iye. Biraq bul metodikanın tu'rli jergilikli variantları ja'rdeminde alınıatug'ın ko'rsetkishler jetkilikli da'rejede sa'ykeslestirilmegenligi ha'mde sorawnamadag'ı hu'kimler menen olar salıstırılǵ'an shkalalar ortasında baylanıslılıq jeterli da'rejede emesligin aytıp o'tiw kerek.

1.2. O`spirimlerde agressiv minez-qulıqtın` rawajlanıwının` nızamlıqları.

O`spirimlerde agressivlik ha`r qıylı sebeplerge baylanıslı boladı eken. Bull sebepler tiykarınan, ata-analardıń balaların «o`z dosları menen til tabısıp kete almaydı», «basqa balalar menen oynay almaydı» sıyaqlı rawajlanıwdag`ı ayırım o`zgerisler sıyaqlı kemshilikler barlıg`ın ko`rsetiwi mu`mkin, ha`mde ata-analardıń biyqarg`a emes dep esaplaytug`ın temperamenttin` faktorlarında da ko`riniwi mu`mkin.

Sotsiallıq dezadaptatsiya, balanın` urısqaqlıg`ı sebepleri onın` psixikası ha`m shaxsının` to`mendegi faktorlarına baylanıslı bolıwı mu`mkin:

- qarım-qatnas uqıbının` joqlıg`ı;
- qarım-qatnas jag`dayında o`zin didekvat emes bahalaw;
- a`tiraptag`ılarg`a joqarı talaplar;
- emotsional mu`na`sibettin` joqlıg`ı;
- qarım-qatnasqa tosqınlıq qılıwshı ustanovkalar, mısal ushın sa`wbetlesin kemsitiw sıyaqlı, o`zinin` u`stemligin ko`rsetiwi. Bul qatnastı o`z ornında ba`sekige aylandıradı.

Bala qaysı sebep orın alıwına ko`re, o`zi menen ten` jastag`ılar o`zinin` qatarınan onı «shıg`arıp taslag`anda» yaki o`zi passiv boysınadı yaki o`zi ashıw menen doslarınan keyinirek o`sh alıw istegi menen ketedi.

Qarım-qatnas uqıbının` joqlıg`ı basqa balalar menen mu`na`sibette ju`da a`hmiyetli tosıq bolıp esaplanadı. Qarım-qatnas uqıbı jaqsı bes-segiz baladan ibarat bolg`an toparda minez-qulıq treningi ja`rdeminde qa`liplestiriw mu`mkin. Bala ne ushın qatnasta bola almaydı dep ata-analarg`a soraw beriw a`hmiyetli esaplanadı. Bunda juwap bala u`yde ta`rbiyalang`an, dosları menen derlik qarım-qatnasta bolmag`an, sebebi baslang`ısh balalar baqshasında da`slepki sotsial baylanıslardı tabıssız tamamlag`annan son` onı baqshadan alıp ketken. Shan`araqtag`ı ta`rbiyanın` unamlılıg`ın jamanlamay, ba`ri bir dosları menen qarım-qatnasta bolmaw, bala rawajlanıwına unamsız ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin, o`zin bahalawda deformatsiyag`a alıp keliwi mu`mkin, doslarına salıstırğ`anla

adekvat emes bawalawdı qa'liplestiriwge alıp keledi. Qarım-qatnas uqıplılıg'ının joqlıg'ı bala qarım-qatnası qıyınshılıqların belgileydi. Ko'binese bul basqa bir unamsız ko'rinisler menen baylanıslı qarım-qatnas uqıpların u'yreniwde tosqınlıq qıladı, ba'rqulla unamsız emes, shaxstın basqa tarawına ta'sir etedi, eger sonday bolsa onda bul korrektsiyalıq jumıstı talap etedi.

Balanı o'zin qarım-qatnas protsessinde adekvat emes bahalawı, ha'tte anıq bir uqıbının barlıg'ında, sotsial baylanıslardı tiklewde qıyınshılıqlardı kelip shıg'ıwında tiykar bola alıwı mu'mkin. Eger sonday jag'day ba'ribir payda bolsa onda mu'na'sibetler oyın sıpatında payda bolıwı mu'mkin.

E.Bern oyındı da ashıq qarım-qatnasqa qarsı qoyadı. Oyunlar shaxstın rawajlanıwına ja'rdem bermeydi, say kelmeydi, ba'lkim u'yde bolg'an unamsız tendentsiyalardı to'menlewine alıp keledi-deydi. Mısal ushın, o'zine u'ken baha bergen bala passiv, o'zine isenimi joq bala menen dos bolıwı mu'mkin, sebebi ol og'an qulaq saladı ha'm onnan joqarı bolıw za'ru'rigin qanaatlandıırıwǵa jol beredi. Ekinshi bala qarım-qatnasta tek g'ana onın menen qatnastı u'ze almaslıg'ı ushın qollap quwatlawı mu'mkin. Eger adekvat emes o'zin bahalag'an bala o'zine baha beriwdi o'zgerte almaydı, tek g'ana qanday da bir shaxstın negativ o'zgesheliklerin rawajlandıırıwǵa tu'rтки boladı.¹⁰

Balanın o'zine o'zine baha beriwı pa's, adekvat ha'm joqarı bolıwı mu'mkin. Adekvat o'zine baha beriwdi o'zi qarım-qatnastag'ı jetiskenliktin girewi emes, biraq o'z-o'zine baha beriw deformatsiyalang'an bolsa, onda bul sotsial dezadaptatsiya ushın za'ru'rsharayat esaplanadı. O'zine to'men baha bergen bala ko'binese isenimsizlik, autistiklik yaki is-ha'reketinin agressiv tendentsiyaları menen joqarı qa'wipsirewge iye.

Aqırǵı jag'dayda agressiv balanın o'zine baha beriwın to'menletetug'ın kemsitiw, tergew ornın toltıradı. Sonlıqtan eger bala agressiv bolsa, bul onı o'z-o'zine baha beriwın «tegislemeydi», tek g'ana balanı a'tiraptag'ılar o'zin jaqsı ko'riwshi, o'zinen kewli tolatug'ın, o'zine isengen dep baha beredi. Bunda ata-anaların olardı balalarda joqarı emes, to'men bahalaw dep isendiriw qıyın ha'm onı kemsitiw mu'mkin emes.

O`zine joqarı baha bergen bala sa`wbetlesip turg`an adamnıń so`zinde bo`liwge ha`reket etedi. Ol bunda o`zinin` u`stemligin ko`rsetiwge ha`reket etedi, o`z imkaniyatlarına joqarı baha beriwi ha`m aktivlik na`tiyjeleri qollap-quwatlawların qa`leydi. Biraq, ol ulıwma basqasha reaksiyag`a ushıraydı. Bul o`z-ara mu`na`sibetlerdin` buzılıwına alıp keledi. Son`ın ala bala o`zinin` doslarınan ja`nede o`tip ketiwge ha`reket etedi, biraq ja`ne u`lkenirek, o`zinen iyteriwleri ushıraydı. Bunday balag`a da`slep ha`mmeden burın so`ylew, miyine kelgen pikirdi sol waqıttın` o`zinde aytıw intellektual ba`sekilerde kerek, a`piwayı qarım-qatnasta bunday bolıw kerek emes, dep tu`sindiriw za`ru`r. Onı ishindegilerin aytıp beriwigge tayarlıg`ın basqa balalar tu`sinip jetiwi ushın biraq waqıt ku`tip turıw kerek.

Baladan soraw mu`mkin: «Sen ushın ne za`ru`r» Klassta dosların`nın` bolıwına yamasa oqıtıwshıg`a sen birinshi bolıp ma`seleni sheshkendi ko`rsetiw me? Eger bala og`an o`zinin` pu`tin barlıq bilimlerin ko`rsetiw za`ru`rlirek bolsa, onın` menen birgelikte onı bul orıng`a ne alıp kelgenligi, dosları qashan onın` u`stinen ku`liwin, og`an qarsı barlıq na`rseni qastan qılıwların baslag`anın analiz qılıw kerek.

Eger o`zine joqarı baha bergen bala ayırım minez-qulqının` qarım-qatnastag`ı uqıpların bilmese, qaysı bir dosları menen za`ru`r bolg`an normal o`z-ara mu`na`sibetler onda balanı qarım-qatnastın` ha`r qıylı usıllarına u`yretiw za`ru`r, qanday so`zler ornına ha`m qandayları onnan shetke alıp ju`riwlerin ko`rsetiw kerek. Eger bala qatnasının` kelispewshilik formasında turıp alsa da, bunda ol sonın` menen abırayın ko`teredi de, onı a`ste say mu`mkinligi, o`zin ha`m basqa adamdı kemsitpesten so`ylew kerekligi ha`m birewdi kemsitiw ju`da` u`lken sheshenlik bolsa da kemsitip atırg`an adamdı joqarı ko`teredi, degen ga`p emes dep tu`sindiriw kerek.

O`zine joqarı baha beriwi ko`bine a`tiraptag`ılarg`a joqarı baha beriwi menen baylanıslı boladı. Eger son`g`ıları bul talaplarg`a juwap bermese, bala qaysarlıq qılıwdı baslaydı dosları ha`m u`lkenlerge salıstırg`anda agressiyanı ko`rsetedi. Eger bala tayanış ha`m tu`sinbese, a`tiraptag`ı adamlar menen

bolg'an unamsız mu'na'sibetler ha'm temperamentin' ayırım o'zgesheliklerin, yag'niy joqarı emotsional mu'na'siplikti rawajlandırıwǵa, emotsional reaktsiyanı basqarıp bolmawına tu'rtki boladı. Bul o'z na'wbetinde balanı a'tiraptag'ı adamlar menen bolg'an o'z-ara mu'na'sibetlerin to'menletedi, birgelikte oynawǵa tosqınlıq qıladı, sebebi ha'tteki eger olar birgelikte qabıl etilgen oyın qag'ıydalarg'a durıs kelmesede emotsional teksizlik balag'a o'z qa'lewlerin basqarıw qıyın boladı.

Joqarı qa'wipsirew de balada qarım-qatnastın' qıyınshılıqlarının' kelip shıǵıwında tiykar bolıp xızmet etiwı mu'mkin. Birinshiden, sebebi qa'weterlenip turg'an bala qarım-qatnasta anıq bir emotsional diskomforttı jaratıwı mu'mkin, tez-tez qaytadan tekseriwler, qıyınshılıqlar onı basqalarg'a qaram bolıwına, o'zinen ku'shlirek, «za'ru'rlerge qaram bolıa keliwi mu'mkin».

Ekinshiden, qa'wipsirew o'zine to'men baha beriw menen baylanıs ornatiwda tosıq bolıwı mu'mkin. Bunday sıpatqa iye bolmawshılıq, baqırıw, ha'mmenin' aldında kemsitiwlerden qorqadı, eger ol eki bul na'rseni esite almag'an bolsa qaytadan soray almaydı ha'm sonın' ushın ol dosları aldında da'wdır, a'ytewir shaxs sıpatında iz qaldıradı.

Qorqınısha ju'retug'in o'zine to'men baha bergen bolsa da o'zin qapa etip qoymaydı. Ol o'zine salıstırg'anda kemsitiw esitsede ol hesh na'rse esitpegendey bolıp turadı, ha'mme arasında topalan' etkeni ushın unamsız oyınlardan shetletiliwge ma'jbu'r. Biraq balada qatnas za'ru'rliǵı jog'almaydı ha'm oldosları aldında onı o'z toparına qabıl etiwlerine jol izleydi, biraq bul ha'reketler dosları ta'repinen unamsız qabıl etiledi ha'm ol toparda autsayder ornın iyelewi mu'mkin. Qorqınısh ko'binese sezgirlik ha'm shag'ıp alıw menen baylanıslı boladı.

Bala a'dette a'hmiyet bermeytug'in so'zler, qorqınıshlı ha'm sezgir balag'a qattı ta'sir etedi ha'm ko'binese o'zin u'lkenlerdin' oylawınan go're ko'birek ayıpdar dep bileli. Sonın' ushın sezgir ha'm qorqınıshlı bala menen ayırım bir faktorlar, yag'niyolardı joytıp bolmaytug'in, biraq a'sirese olardıń

keypiyatı ha'm minez-qulqına unamsız ta'sir etetug`nılg`a desensibilizatsiya o`tkiziw kerek.

Sezgir ha'm na`wbetlengish balalardıń emotsional tu`siniklerin ata-anaları u`lken shıdam menen arqayınlıq penen qabıl etiwleri kerek. Bunday balalarg`a tu`sindirip o`tip, qolaysız so`zler ha'm eskertiwler olarg`a tiyisli ha'm adamlar bazıda olardı kemsitip, kewline tiyedi dep aytıw kerek. Shaxslardıń joqarıda ko`rsetilgen o`zgeshelikleri shaxs rawajlanıwına ta'sir etetug`ın, normal qatnasqa ha'm kontakt ornatiwg`a tosıqlıq qılatug`ın ha'm usı orında sotsial dezadaptatsiya sebeplerinin` bolıwı o`zine ta`n ta'sirlerge iye.

Sotsial mu`na`sibetlerdin` ha'r qanday buzılıwı shan`araq mu`na`sibetleri buzılıwlarınan aladı, misalı: shan`araqtag`ı ta`rbiya (shan`araq mu`na`sibetleri, shaxstı deformatsiyalaytug`ın, balanın` baqshada bolg`an mu`na`sibetlerinin` buzılıwına alıp keledi. Ananın` balag`a bolg`an unamsız mu`na`sibetijaslıq da`wirinde ana ushın bala o`smirlik jasında ju`da` qıyın mashqalalarda qaytadı). Sonın` ushın shaxstın` sotsial dezadaptatsiyasın korrektsiya qılıw tek g`ana qatnas uqıpların qa`liplestirip ha'm balanı dosları menen mu`na`sibetin uyg`ınlastırıwdan ibarat bolmay, ba`lki birinshi na`wbette balanı sotsial ortalıq penenja`njel paytında payda bolg`an unamsız sotsial mu`na`sibetlerdi joq etiw kerek. Shan`araqta mu`na`sibetlerdi uyg`ınlastırıwg`a a`sirese jumıstı ata-analardan baslaw kerek ekenligi tu`sindiriledi, balag`a bolg`an ustanovkalar, bala u`lkenlerdin` o`zine bolg`an mu`na`sibetin o`zi qa`liplestiriwden go`re tezirek qabıl etedi.

Eger sotsial mu`na`sibetler, sotsial dezadaptatsiya sebepleri bolıp shıqqan bolsa, ol tamamlang`an bolsa, bunnan keyin ata-ana ajırasıp ketse ha'm balanın` atası menen bolg`an mu`na`sibeti u`zilse, onda bul tamamlang`an unamsız mu`na`sibetler na`tiyjesinde payda bolg`an shaxs strukturalarına a`hmiyet beriw za`ru`r.

Shaxs basqa adamlar menen birge bolg`an o`z-ara baylanıslardı orınlap turıwshı ashıq sistemadan ibarat, sonın` ushın mu`na`sibetlerdegi qıyınshılıq a`tiraptag`ılar menen o`z-ara baylanısta, a`tiraptag`ılar menen mu`na`sibettin`

o`zide kiredi. Biraq mu`na`sibetlerdin` ekinshi qatarı shaxstı du`ziwshi bolıp, ko`bine mu`na`sibetlerdin` birinshi ko`rinisi bolıp belgilenetug`ın o`zine ta`n mu`na`sibet esaplanadı. Sonın` ushın shaxstın` sotsial dezadaptatsiyasın korrektsiya qılıw o`z ishine balanı o`zine baha beriw jumısın da qosıw kerek.

Na`tiyjelerdi ko`rip shıg`ıp juwmaq shıg`arıw mu`mkin, balanın` kishi mektep jasındag`ı shaxsının` sotsial dezadaptatsiyasın korrektsiya etiw bag`darlarıda tiykarg`ı to`mendegiler:

1. Qarım-qatnas uqıpların qa`liplestiriw.
2. Balanı – shan`araq ha`m dosları menen bolg`an mu`na`sibetlerin uyg`ınlastırıw.
3. Bazı bir shaxs o`zgeshelikleri, qarım-qatnasqa tosıq bolıp atırg`an o`zgesheliklerin korrektsiya qılıw, yaki bul o`zgesheliklerinin` kelip shıg`ıwın sonday o`zgertiw kerek, olar qatnas protsessine unamsız ta`sir etsin.
4. Balanın` o`zine-o`zi durıs baha beriwın korrektsiya qılıw.

1.3. O`spirimlerdın` individual o`zgeshelikleri.

Óspirimlik jasındaǵı oqıwshılardıń minez-qulq ózgeshelikleri

Óspirimlik 10-11 jaslardan 14-15 jaslarǵa shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı.

Házirgi óspirimler ótmishtegilerge qaraǵanda fizikalıq, aqlıy hám siyasıy

tárepten bir qansha ústinlikke iye. Olarda jınısıy jetilisiw, sociallasıw procesi, fizikalıq ósiw aldınıraq júzege shıqpaqta. Ayırım oqıwshılarda ósmirlik jasına ótiw, tiykarınan 5-klasstan baslanadı. “Endi ósmir bala emes, biraq úlken de emes”- mine usı táriyp ósmirlik dáwiriniń zárúr xarakterin bildiredi. **Ópirimlik- balalıqtan úlkenlikke ótiw** dáwiri bolıp, fiziologiyalıq hám psixologiyalıq tárepten ózine tán ózgeshelikleri menen xarakterlenedi. Bul basqısha balalardıń fizikalıq hám psixologiyalıq rawajlanıwı júdá tezlesedi,

turmıstaǵı túrli nárselerge qızıǵıwı, jańalıqqa umtılıw artadı, xakteri

qalıplesedi, ruwxıy dúnyası bayıydı, qarama-qarsılıqlar hawij aladı. Ópirimlik er jetiw dáwiri bolıp, jańa sezimler, seziwler hám jınısıy turmısqa baylanıslı

quramalı máselelerdiń payda bolıwı menen xarakterlenedi. Bul jastaǵı ósmir

rawajına keskin ózgerisler júz bere baslaydı. Bul ózgerisler fiziologiyalıq

hámde psixologiyalıq ózgerisler esaplanadı. Boyǵa ósiw bir tegis barmaydı: qız

balalar 5-7sm ósse, ul-balalar 5-10sm ósedi. Boyğa qarap ósiw tabannıń

dáslepki súyeklerdiń uzınlasıwı hám omırtqa bóliminiń úlkeyiwi esabına júz beredi.

Awız boslıǵı hám jutqınshaqtaǵı ózgerisler aqıbetinde dawıs tembride

ózgeredi. Bul ul balalarda qız balalarğa qaraǵanda kóbirek dárejede júz beredi.

Ul balalardıń dawısı irilenedi.

Sonda da, bul dáwirde bulshıq etler tez pát penen ósse de, bekkemlense de, biraq bári bir ayaq hám qol súyekleriniń ósiw pátı arqada qaladı. Ósmirlerde

bul ózgeshelik olardıń tártipsiz is-háreketleri de, júris-turıslarındaǵı qopallıqqa,

úlken-úlken adım taslawlarına sebep boladı.

Fiziologiyalıq ózgeris jınısıy jetilisiwdiń baslanıwı hám bul menen baylanıslı ráwishte denedegi bárshe aǵzalardıń quramalı rawajlanıwı hám

ósiwi, kletka hám organizm dúzilmeleriniń qayttan qálipse baslawında kórinedi. Organizmdegi ózgerisler tuwrıdan-tuwrı ósmir endokrin sistemasınıń ózgerisleri menen baylanıslı. Bul dáwirde ishki sekreciya bezlerinen biri gipofiz beziniń funkciyası aktivlesedi. Onıń iskerligi organizm toqımalarınıń ósiwi hám zárúr ishki sekreciya bezlerdiń (qalqan tárizli bez, búyrek ústi bezi hám jınısıy bezler) islewın kúsheytedi. Nátiyjede boy ósiwi tezlesedi, jınısıy er jetiw (jınısıy organlarınıń rawajlanıwı, ekilemshi jınısıy bezlerdiń payda

bolıwı) ámelge asadı. Kókirek quwıslıǵı hám gewdeniń boy ósiwine qaraǵanda

ásten rawajlanadı. Bunıń nátiyjesinde ayırım ósmirlerdiń jelkesi, kókiregi tar bolıp qaladı, bul bolsa óz náwbetinde kislorod jetispewligine, dem qısıwına alıp keledi. Kislorod jetispewligi nátiyjesinde ruwxıy xızmetke zıyan jetedi. Bul dáwirde júrek keńeyiwi menen qan tamırları da juwanlasadı. Qan aylanıw

sistemasınıń qayta qurılıwı, vegetativ nerv sistemasındaǵı turaqlı qan aylanıwın

buzadı hám ósmirde ayırım jaǵdaylarda qan basımınıń artıwı júz beredi.

Bul dáwirde ásirese jınısıy bezler iskerligi artadı. Óspirimde júz beretuın

biologiyalıq-fizikalıq ózgeris nátiyjesinde onıń psixikalıq dúnyasında túp burılıw noqatı payda boladı. Óspirimlik jasında olardıń minez-qulqına tán

bolınan artıqsha ózgesheliklerdi jınısıy jetiliwdiń baslanıwı menen dálillep

bolmaydı. Jınısıy jetiliw ósmir minez-qulqına tiykarlı biologiyalıq faktor

sıpatında tásiiri tuwrıdan-tuwrı emes, balkim kóbirek úzliksizdur.

Óspirimler ózlerin úlkenlerdey tutıwqa háreket qıladı. Olar ózleriniń

tájiriybe, qábilet hám imkaniyatların málim dárejede dosları hám

oqıtıwshılarına kórsetiwge urınadı. Bul jaǵdaydı ápiwayı baqlaw jolı menen de

ańsat ana kriw mmkin. spirimlik dwiri “tiw dwiri”, “krezis dwiri”,

“qıyın dwir” sıyaqlı atlardı alan psixologiyalıq krinisleri menen

xarakterlenedi. Sebebi, bul jastaı smirlerdi is-hreketlerinde rezerv jaa

shrayatlara z ornın tawa almaanlıınan psixologiyalıq partlaw jadayları

da baqlanadı. z dwirinde *L.S.Vigotskiy* bunday jadaydı “psixologiyalıq

rawajlanıwdaı krizis” dep ataan. Kishi mektep dwirinen so bala ayrıqsha

alınған shaxs sıpatında óz-ózone múnásibetin qáiplestiriw procesinde

tiykarınan eki basqıstı basınan keshiredi. Bul basqışlar ósmirlik jasın eki qıylı dáwirge-kishi óspirimlik dáwiri hám úlken óspirimlik dáwirlerine tuwrı keledi. Birinshi basqışta ósmir ózin “bala”lardan ajıratıp, endi ózin úlkenler álemine tiyisli ekenligin aytpaqshıday boladı. Úlkenler turmısına kiriwge

qızıǵıw ósmirlerdiń tiykarǵı xarakteristikaları esaplanadı.

Bul dáwir ushın úlkenlerdiń is-háreketlerine eliklew hám óziniń mine usı jaraspaytuǵın qılıqlarına kritikalıq baha bere almaslıq, onıń úlken jaslı

insanlarǵa jaqın bolıwı, járdem berip atırǵan bir topar teńlesleri menen artıq

dárejede baylanıs bolıp qalıwı hám usı sıyaqlı jaǵdaylar xarakterli esaplanadı.

Ekinshi basqışta óspirim endi óziniń jas bala emesligine gúman qılmaydı hám

özligin anıq añlay baslaydı. Óspirimlerdi óz shaxsları haqqında²¹ pikirler

kóbirek qızıqtıradı, olar ózlerin biliwge, maqsetli rawajlandırıw²²a,

tárbiyalaw²³a háreket qıladı.

Óspirimlik dáwirinde ishki erkinliktiń ósiwinde, ózin-ózi añlaw qábiletlerinde, ²⁴arezsiz is-háreketlerinde úlken sıpat ózgerisleri júz beredi.

Bunday ózgerislerdiń júzege keliwinde erktiń de áhmiyeti úlken. Erk joqarı psixologiyalıq funkciya sıpatında óspirimniń erkin háreket qılıw quralı, sonday-

aq, shaxsı rawajlanıwınıń magistral sızı²⁵ı bolıp esaplanadı. Bul dáwirge kelip

onıń háreketleri ózi menen dos bolǵan bir topar teńleslerine baylanıslı bolmay

qaladı. Dosları ósmirge ózi haqqındaǵı nadırıs kóz-qaraslarınan qaytıp, tereń

oylap kóriwge onı májbúr etpekshi bolǵanında da ol biymálel biykarlaw

juwabın beriwi hám óz pikirinde qatań turıp qorǵawı múmkin. Bul dáwirde

ózge insanlardıń ishki dúnyasına artıqsha qızıǵıw menen qaraw hám óz is-

háreketlerin ózi analiz etiw, óz-ózin tárbiyalawdıń elementlerin júzege keliwi

mine usı ekinshi basqıshtaǵı ósmirler turmısına tán ózgeshelikler esaplanadı.

Ósmirlik dáwirine kóbinese sózge kirmeslik, ójetlik, óz kemshiliklerin tán almasıq, urısqaqlıq sıyaqlı unamsız ózgeshelikler tán esaplanadı. Ósmirler

turmısta, ekranda hám kitaplarda úlkenlerdiń áarezsizligin hám erkinligin,

olardıń úlken hám qızıqlı jumısların, keskin háreketlerin, qahramanlıqların,

átiraptaǵılar arasındaǵı abırayların kóredi hámde háwes qıladı. Óspirimde

úlken jaslı adam bolıwǵa yamasa hesh bolmaǵanda úlken jaslı adam bolıp

kóriniwge qızıǵıw, umtılw payda boladı hám bul qálewdi ámelge asırıw oǵan

ańsattay bolıp kórinedi. Ósmirlerdiń mútajlikleri hám imkanıyatlarınń óz ara sáykes kelmesligi ósmirler menen ata-anaları, oqıtıwshıları hám basqalar

ortasındaǵı qarama-qarsılıqtı keltirip shıǵaradı.

Óspirim óziniń júdá kóp niyetleri, “qáleymen”lerin ámelge asırıwǵa

umtıladı: úlken jaslı adamlar iye bolǵan hámme nárselerden paydalanıwǵa,

erkin ǵárezsiz hám azat bolıwǵa umtıladı. Átirap-ortalıqtaǵı adamlarǵa óziniń

áhmiyetke iye ekenin kórsetiw ushın ol kúshli, qorqpas hám epshil bolıwǵa

umtıladı. Tárbiyashılar da óz tárbiyalanıwshıları usınday bolıwların qáleydi, biraq olar mine usı pázıyletlerdiń tek “kerekligi” ushın sonday bolıwın qáleydi.

Mine usınday “qáleymen” hám “kerek” ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar bazıda

shańaraqta, mektepte, keskin qarama-qarsılıqlı jaǵdaylardı júzege keltiredi.

Tárbiyalanǵan adamda “qáleymen” tek “kerek”ti orınlaw arqalı ǵana ámelge

asırıladı. Eger ósmir bala túsiniwge úyretilmegen bolsa hám “kerek” bolǵan

nárseni orınlawǵa ádetlenbegen bolsa, ol oz basımshalıǵın júzege shıǵarıw

arqalı tárbiyashılardıń talaplarına qarsılıq qıladı hámde óziniń shaxsıy

tiykarlanılmaǵan qálewleri tiykarında is tutadı. Ósmirdiń jańa huqıqlarǵa

dawası, dáslep, úlkenler menen óz ara múnasibetleriniń pútkil ortalıǵına tiyisli

boladı. Ósmir dáslep shın kewilden orınlaytuǵın talaplarǵa endi qarsılıq

kórsete baslaydı: onıń áarezsizligin sheklegende, wásiylik qılǵanda,

jazalaǵanda, onıń qızıǵıwları, múnásibetleri hám pikirleri menen

esaplaspaǵanda ol júdá qapa boladı hám narazılıq bildiredi. Ósmirde óz qádırın

biliw sezimi payda boladı hám ózin kemsitiw, áarezsizlik huqıqınan ayırıw

múmkin bolmaǵan insan, dep biledi. Balalıqtaǵı úlkenler menen bolǵan

múnásibet haqqındaǵı oyları menen sáykes kelmey qaladı. Ol úlkenler huqıqın

shekleydi, ózinikin bolsa keńeyttiredi. Úlkenlerdiń óz shaxsı hám insanılıq

qádırın húrmet qılıwların qáleydi, isenim hám ǵarezsizlik kórsetiwde dawa

qıladı, yaǵnıy úlkenler menen belgili teń huqıqlılıqqa hám olardıń usı nárseni

tán alıwlarına erisiwge háreket qıladı.

Óspirimlik dáwirine kimnińdur is-háreketin imitaciya qılıw tán esaplanadı.

Kóbinese olar ózlerine tanıs hám jaǵatuǵın úlkenlerdiń is-háreketlerine

imitaciya, elikleydi.

Óspirimler bul dáwirde shegiw hám spirtli ishimliklerge qızıǵıp

qalıwlarıda múmkin. Óspirim úlken adam, sonday-aq, shegiwshi, ishiwshi sıyaqlı jańa rollerde ózin qolaysız sezedi. Psixologiyalıq rawajlanıwı tárepinen

balalarǵa jaqın, biraq zárúlikleri tárepinen úlkenlerge jaqın bolǵan ósmirde

júdá kóp qolaysız hám táshwishke túsiwshi jaǵdaylar boladı hám olar ósmirde

krizisti júzege keltirip shıǵaradı. Bul krizis ósmirdiń ruwxıy ósiwi, sonday-aq,

psixikasındaǵı ózgerisler menen de baylanıslı. Bul dáwirde balanıń abırayı

ózgeredi, óziniń jaqınları, dosları, teńlesleri menen jańa múnásibetler júzege

keledi. Biraq eń úlken ózgeris onıń ishki dúnyasında payda boladı. Kóp ǵana

ósmirlerde ózinen qanıqpaslıq jaǵdayı gúzetiledi. Sonıńday, ózi haqqındaǵı bar

pikirlerdiń búgin onda júz berip atırǵan ózgerislerge tuwrı kelmey atırǵanlıǵı

ósmirdiń ashıwshaqlıǵına alıp keledi. Bul bolsa ósmirde ózi haqqında unamsız

pikir hám qorqıwdı keltiriwi múmkin. Ayırım ósmirlerde ne ushın átiraptaǵılar,

úlkenler, sonıńday, ata-anasına qarsı shıǵıwın ańlay almay atırǵanlıǵı

táshwishke saladı. Bul jaǵday olardı ishten ashıwshaqlıǵına sebep boladı hám

ósmirlik dáwiri krizis júzege keledi. Krizis baladaǵı bar túskinlik, jalǵızlıqqa

umtılw passivlik yamasa kerisinshe, ójetlik, qaysarlıq, agressivlik, ómirge unamsız múnásibetlerdiń keshiwinde payda boladı. Bunday waqıtlarda ol ózi

sıyaqlı fiziologiyalıq, psixologiyalıq ózgerisler keship atırǵan dostı menen

sáwbet qılıwǵa úlken zárúrlık sezedi. Dostı ósmirge unamlı tásir qılama

yamasa onı joldan urıp, jaman tásir qılama-bul náirse onıń tárbıyalıq kórinisi menen baylanıslı.

Doslarınıń tásiri astında óspirim óziniń zárúrlikleri hám qálewlerin qanaatlandırıw múmkin. Egerde bunnan qanaatlanıw oǵan úlken qanaatlanıw

baǵıshlasa, bunday jaǵdaylarda onıń bazı bir háreket yamasa qılıqlarına

qaraǵanda bolǵan tosattan qızıǵıwları aldın háweske, onnan keyin sezim

yamasa ádetke aylanıwı múmkin. Áne sonday jol menen oqıwshılarda máselen,

matematikaǵa, fizika yamasa ximiyaǵa, slesarlıq yamasa qandayda bir

jumıslarǵa zárúrlık júzege keledi, biraq oqıwshılar áne sonday jol menen ótirik

sóylewge, biyzarlıqqa hám basqa ádepsizlik háreketlerge úyrenip qalıwı múmkin.

Óspirimlik dáwirindegi hámme *múnásip emes háreketler bir waqıtta ótip*

ketetuǵın qálewlerdiń kópliginen hám kelip shıǵatuǵın aqıbeti oǵada júzeki

tárizde kóre biliwlikten kelip shıǵadı. Derlik hámme zıyanlı qálewler aldın

zıyansız hám jeńillik penen ámelge asırılatsuǵınday bolıp kórinetuǵın kewil

ashıw tárizindegi jumıslardan baslanadı. Negizinde bul jumıslardı ámelge

asırıwǵa óspirimlerdiń imkanıyatları jetpeydi. Buǵan shaxs rawajlanıwınıń

tábiyyıy mútajlıkleri tásir qıladı. Egerde ósmir balalar tek ıana isley alatuın

jumıslardı qılınlarında edi, olar ózleriniń psixikalıq ózgesheliklerin

rawajlandıra almaınan bolar edi. Ósmirler, ózleriniń hár túrli qálewlerin

tikkeley qanaatlandırıwdan bólek nárseni kóre almaydı hám bunday qálewler

qáwıplı aqıbetlerge qaray jollaında ózlerin waqtında toqtatıp qala almaslıqları

da múmkin. Oqıwshılardı óz is-háreketleriniń aqıbetlerin aldınnan kóre biliwge

hám ózlerin tuta biliwge úyretiw tárbiyashılardıń tiykarı wazıypası.

Óspirimlik hádden tısqarı ıayratlı biy tártip boladı, *olar ushın biykarshılıq*

júdá awır, bir túr tárizdegı jumıslardan tez sharshaydı, bir túrdegı jumıs penen qızıqpay qoyadı, bul bolsa olardıń tálim processleri nátiyjesine kúshli tásir qıladı. Óspirimlerge nátiyjeli tálim hám tárbiya beriwde olardı túrli xızmetlerge

qızıqtırıw hám hár túrli paydalı shınıǵıwlarǵa qaratıw hámde, kúshleri

jetetuǵın jumıslar menen shuǵıllandırıw júdá zárúr.

“Óspirimlik jasınıń mazmunı sonnan ibarat, ósmir bir qansha ayırıqsha sociallıq ortalıqqa jetilgen bolıp, balalıq waqtında júzege kelgen eski múnásibetlerdi buzıp, áne sol ortalıq ushın gúrese baslaydı”. Hár bir ósmir

nátiyjeli jumıslar menen dógerek-átiraptaǵı adamlar ortasında óz shaxsın

tastıyıqlawǵa umtıladı.

Úlkenler ópirimlerdiń paydalı topar jumıslarında nátiyjege erisiwlerinde járdem beriwleri hám bul menen olardıń óz qádir-qımbatların kórsetiwlerine

imkan beriwleri lazım. Keri jaǵdayda olar basqalardıń aldında ózlerin joqarı

qoyıwları, biypisent qılıwları múmkin. Bunı olar ózleriniń hújdanları tán

almaǵanlıǵı yamasa kemsitilgenligine qarsı shıǵıp, unamsız isler hám is-

háreketler arqalı ámelge asırıwları múmkin boladı.

Óspirimler oǵada eliklewsheń bolıp, olarda ele anıq bir pikir dúnyaqaras

qalıplespegen boladı. Olar sırtqı tásirlerge hám sezimlerge júdá beriliwsheń boladı. Sonday-aq, mártlik tán. Sırtqı tásirlerge beriliwsheńlik ósmirde jeke

pikirdi júzege keliwinde sebep boladı, biraq bul jeke pikir keri jaǵdaylarda

tiykarlanbaǵan boladı. Sonıń ushın da olar ata-analarınıń, átiraptaǵı

úlkenlerdiń, ustazlardıń tuwrı jolın kórsetiwlerine qaramay, óz pikirlerin ótkiziwge háreket qıladı. Óspirimlerge parasatlılıq, tejemlilik, iqtiyatlılıq hám

uzaqti kóre biliwlilik psixikalıq qásiyetler ele jetispeydi. Teńlesleri, sonday-aq, klasslasları toparında ósmir óziniń kelisiwsheńlik ózgesheligi menen

sáwlelenedi. Ósmir óz toparına baylanıslı qaraslı bolǵan halda sol topardıń

ulıwma pikirine qosılıwına hám hár dayım islewge tayar boladı. Topar kóbinese óspirimde “biz” seziminiń rawajlanıwına járdem beredi hám onıń ishki

jaǵdayların bekkemleydi. Ósmir jasındaǵı bala ushın dos tańlaw júdá

áhmiyetke iye. Óspirimlik dawirinde doslıq júdá qádirli esaplanadı. Doslar hár

dayım ruwxıy tárepten, shın kewilden jaqın bolıwǵa mútajlik sezedi. Bul

mútajlik ósmir doslardıń hal-jaǵday sorasıwı hám kórisiwlerinde (qol berip,

qushaq ashıp kórisiw) birge ótiriw hám birge júriwge háreket qılıwlarında kórinedi. Áne sonday jaqın múnásibetler, ósmirlerdiń shaxs bolıp qalıplesiwinde, birge islesiwlerindegi háreketleriniń izi insan kewli hám yadında bir ómirge saqlanıp qaladı.

Óspirim jaslardıń minez-qulqı hám xızmetlerinde arasında ózleriniń

kúshleri jetpeytuǵın qarama-qarsılıqlar payda boladı. Tiykarǵı qarama-

qarsılıq júdá kóp arızıw-niyetlerin júzege keltiriwshi, jedel artıp baratırǵan

fizikalıq, ruwxıy, materiallıq zárúrlıklar menen olardı qanaatlandırıw ushın júdá

oǵada sheklengen hámde kóp tárepten jeterli bolmaǵan imkanıyatları

ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar esaplanadı. Óspirimniń óz kúshine tolıq

isenbesligi onı pútın qurallar menen tek ózin úlken adam bolıp qalǵanlıǵın

aytıwına májbúr qılıp ǵana qalmay, sol menen birge bul sezimdi jeterli bahalay

almaslıq jaǵdayın da júzege keltiredi. Bul óz náwbetinde úlkenlerge qopal

múnásibette bolıw hám agressivlikti hámde ata-analar menen oqıtıwshılardıń másláhat hám talapların pisent qılmaw sıyaqlı minez-qulq belgilerin de keltiredi.

“Altınshı klass mashqalaları”na baǵıshlanǵan izertlew isinde sol jastaǵı

balalardıń minez-qulıq ózgeshelikleri hám hár túrli pánler boyınsha

ózlestiriwdiń páseyiwi menen bolǵan mashqalalardıń ósip barıwı tómendegishe

sáwlelengen: Altınshı klass oqıwshıları tórtinshi klassqa qaraǵanda 6 márte

kóplew ójetlik qılıwı, 10 márte kóplew oqıtıwshılarǵa qarsılıq kórsetiwi, 7

márte kóplew basqalar erkine tosqınlıq qılıwı, 9 márte kóplew basqalar kemshiliklerine itibar beriwi, 5 márte kóplew tek óz qálewlerine-niyetlerine

boysınıwları hám aqırında 42 márte kóplew óz is-háreketleri motivlerine iye bolmaslıqları anıqlanǵan.

Óspirimlik dáwirinde kóbinese sózge kirmew, ójetlik, óz kemshiliklerin tán almaslıq, urısqaqlı sıyaqlı unamsız ózgeshelikler tán. Óspirimler bul dáwirde shegiw hám spirtli ishimliklerge qızıǵıp qalıwları da múmkin.

Óspirim úlken adam, sonday-aq, shegiwshi, ishiwshi sıyaqlı jańa rollerde ózin qolaysız sezedi.

Kóbinese óspirimlerde ózinen qanıqpaslıq jaǵdayı gúzetiledi. Ózi

haqqındaǵı bar pikirlerdiń búgin onda júz berip atırǵan ózgerislerge tuwrı

kelmey atırǵanlıǵı ósmirde ashıwshaqlıqqa alıp keledi, onda júdá kóp qolaysız

hám táshwishke túsiwshi jaǵdaylar boladı. Bul bolsa ósmirde ózi haqqında

unamsız pikir hám qorqıwdı payda etiwi múmkin. Ayırım ósmirlerdi ne ushın

átiraptaǵılar, úlkenler, sonday-aq, ata-anasına qarsı shıǵıp atırǵanlıǵın ańlay

almay atırǵanlıǵı táshwishke saladı. Bul jaǵday olardı ishten ashıwlanıwlarına

sebeplere boladı hám **óspirimlik dáwiri krizisi** júzege keledi. Krizis baladaǵı bar

túskinlik, jalǵızlıqqa umtıluw, passivlik yamasa kerisinshe, ójetlik, qırsıqlıq,

agressivlik, ómirge unamsız múnásibetlerdiń júzege keliwi sıpatında payda

boladı. Bul krizis óspirimniń mánawıy rawajlanıwı, sonday-aq, psixikasındaǵı

özgerisler menen de baylanıslı. Bunday jaǵdaylarda ol ózi sıyaqlı

fiziologiyalıq, psixologiyalıq özgerisler keship atırǵan dostı menen sáwbet

qılıwǵa úlken mútajlik sezedi. Dostı óspirimge unamlı tásir qılama yamasa onı

joldan urıp, jaman tásir qılama-bul náirse onıń tárbiyalıq kórinisi menen baylanıslı.

Óspirimlik dáwirinde jetekshi xızmet intim qarım-qatnas

Doslarınıń tásiri astında óspirim óziniń zárúrliklerin hám qálewlerin

qandırıwı múmkin. Egerde bunnan qanaatlanıw oǵan úlken qanıqqanlıq

baǵıshlasa bunday jaǵdaylarda onıń bázi bir háreket yamasa qılıqlarına qarata

bolǵan tosattan qızıǵıwları aldın háweske, onnan keyin sezim yamasa ádetke

aylanıwı múmkin. Áne sonday jol menen oqıwshılarda máselen, matematikaǵa,

fızika yamasa ximiyaǵa, slesarlıq yamasa qandayda bir jumıslarǵa mútajlık

júzege keledi, biraq oqıwshılar mine usınday jol menen ótirik sóylewge, biyzarılıqqa hám basqa ádepsizlik is-háreketlerge úyrenip qalıwı múmkin.

Óspirimler úlkenlerdiń olarǵa bildiretuǵın isenimlerine úlken zárúrlik

sezedi. Úlkenlerdiń óspirim jastaǵıларǵa tásir kórsetiwi tárbiya beriwi ushın eń

qolay shárayat-bul ulıwma miynet penen shuǵıllanıw esaplanadı. Eger kishi

jastalı balalar járdemshi bolıw rollerinen qanaatlansa, ósmirler ásirese úlken

ósmirler úlkenler menen teń ráwishte xızmet kórsetip atırılınan, lazım

bolanda olardıń orınlarına hám isley alıwlarınan qanaatlanadı. Úlkenler

óspirimler menen dostay, onı tolıq túsingen halda hám aqıl menen bassılıq

qılsa buan ósmirler unamlı qaraydı, biraq bul bassılıq úlkenniń qálewı

ústinliginde keshse, bunday jaıdayda tolıq qarsılıq kórsetedi. Bul qarsılıq

kóbinese unamsız nátiyjelerge, bazıda depressiya jaıdayın da júzege keltiriwi

múmkín. Bul jaǵday kóbinese ata-anası avtoritar múnásibette bolıwshı

ósmirlardıń shańaraqlarında ushıraydı. Bunday shańaraqlarda tárbiyalanıp

atırǵan ósmirler ómirde ǵarezsiz halda háreket qılıwları, óz rejelerin ámelge

asırıwları, keyin juwapkershilikti óz moynına alıwları, bir qansha qıyın keshedi.

Olar kóbinese intellektual xarakterdegi mashqalalardı da qıyınshılıq penen

jeńedi. Óspirimlik dáwirinde balalardıń átiraptaǵı adamlar menen jeke hám is

júzesinen bolatuǵın múnásibetlerindegi abırayı ózgeredi. Endi óspirimler oyın

hámde dem alısqa kemlew waqtın ajıratqan halda kóplew zárúr jumısları menen

shuǵıllana baslaydı hám olarda biliw processleri jedel rawajlana baslaydı.

Oqıw óspirimler ómirinde úlken orın iyeleydi. Olarǵa shınıǵıwlardıń ǵárezsiz

formaları unaydı. Basqa dáwir balalarına qaraǵanda ósmirlerdiń pánlerdi

nátiyjeli ózlestiriwleri, qızıǵıwshılıǵınıń artıwı oqıtıwshınıń oqıw materialın

túsindire alıw sheberligine baylanıslı. Bilim úyreniw mıtájligi tiykarında áste

aqırınlıq penen oqıw pánlerine qaraǵanda turaqlı unamlı múnásibet qalıplese.

Bul dáwirde oqıwshınıń jańa motivleri júzege keledi. Bul motivler óspirimniń ómirlik rejeleri, keleshek kásibi hám idealı menen baylanıslı boladı. Tiykarınan ósmirlik dáwirinen baslap, balalar turmıslıq, ilimiy, ádebiy bilimlerde

keńeyttiriwine ayrıqsha zárúrlik sezedi hám buǵan háreket qıladı. Bilimli bala

teńlesleri arasında húrmetke iye boladı. Bilim ósmirlerge ayrıqsha quwanış

baǵıshlaydı hám onıń oylawın rawajlandıradı. Bul dáwirde oqıwshılarǵa beriletuǵın oqıw materialınıń kólemi úlken bolǵanı ushın da onı eslep qalıwı yamasa bir neshe márte tákirarlaw jolı menen ózlestiriwi qıyın. Bunıń ushın oqıwshı oqıw materialınıń mazmunın analiz qılıwı, ondaǵı logikalıq dúziliwdi biliwi zárúr. Bul dáwirde balalardıń erki, dıqqatı hám kózqarası rawajlanadı, biraq bul rawajlanıw balanıń ózine hám átiraptaǵılarǵa sezilmegen halda keshedi. Sonıń menen birge bul dáwirde balanıń este saqlawı, sóylewi, oylaw processleri de jedel rawajlanadı. Bul ózgerisler átiraptaǵılarǵa sezilerli dárejede boladı. Óspirimlik dáwirinde ózin-ózi ańlaw dárejesi keńeyedi hám

onda basqa adamlar, álem haqqındaǵı bilimleri tereńlesedi. Oyun xızmeti áste-

aqırın kemeyip, jańa xızmetler júzege kele baslaydı. Psixologiyalıq rawajlanıwdıń jańa basqıshı baslanadı. Óspirimlik dáwirinde óz xızmetin

qadaǵalaw rawajlana baslaydı hám ózin-ózi basqarıwǵa umtılwı kúsheyedi.

Bir sóz benen aytqanda, óspirimlik dáwiri psixikalıq rawajlanıwda keskin burılıw dáwir esaplanadı.

Unamlı sıpatlar, zárúrlıklar hám umtılıwlar hár bir jasta, tiykarınan belgili dárejede joldan adasqan ósmirde de boladı. Óspirimler hámme nárseni biliwge

qızıǵadı. Kópshilik óspirimler basqalardan jamanıraq bolıwdı qálemeydi hám

óz ortalıǵında kózge taslanıp turıwǵa hámde basqalardan neler menendur parq

qılıwǵa umtıladı. Óspirimlerdiń hámmesi *ayratlı hám aktiv esaplanadı, biraq,*

ózleriniń kúsh-quwatların qayaqqa sarplawdı hámme waqıtta da bile bermeydi.

Olardı tikkeley nátiyjeleri menen quwantatuǵın hár túrli paydalı hám qızıqlı

jumıslar menen bánt qılıw kerek. Óspirimler hámme waqıtta buǵan tayar

emesliklerine qaramay, ǵárezsiz bolıwǵa umtıladı. ǵárezsiz is-háreketler ushın

olardıń imkanıyatları bolmaydı. Demek, olardı ǵárezsiz xızmetke jaqsıraq

tayarlaw hám olarǵa ǵárezsiz islerdi isenip tapsırıw hámde jeńisli orınlanıwın

hámme qurallar menen támiyinlew kerek. Óz-ózinen kórinip turıptı ósmirler psixikasında unamlı tárepler jeterli dárejede bar. Bul unamlı táreplerden

paydalanıp hám olardı rawajlandırıw unamlı háwes, meyil, jumıslar hám háreketlerdi joǵaltıw kerek.

Úlken óspirimler áste-aqırınlıq penen tuwrıdan-tuwrı jumısları hám is-háreketleriniń nátiyjelerin hámde aqıbetlerin aldınnan kóre baslaydı. Olarda ózin-ózi tuta biliw, kúshi payda boladı, qararları bir qansha qatań bola baslaydı, erk quram tabadı. Olar ózleriniń iskerliklerinde qálew hám niyetlerden kóre

kóbirek salamat pikirge tiykarlanatuǵın boladı. Olardıń ishki sezimleri hám

táshwishleri endi erklik qadaǵalawǵa boysındırılǵan boladı. Biraq ádep-

ikramlıq hám estetikalıq sezimlerdiń rawajlanıwı sebepli ishki keshirmeleri

hám qáweterleri jánede kúshlirek boladı. Úlkenlerge qaraǵanda qopal

múnásibettiń payda bolıwı, qolaysız minez-qulq belgileri, ósmir jasaytuǵın

social shárt-shárayatlar, onıń teńlesleri hám túrli toparlardaǵı abıray, úlkenler

menen múnásibeti, mektep hám shańaraǵında múnásibetleri sebepli júzege

keletuǵın xarakter belgileri esaplanadı. Mine usı social shárayatlardı ózgertiw

jolı menen ósmirlardıń minez-qulqına tuwrıdan-tuwrı tásir kórsetiw múmkin.

II BAP. O'spirimlerde agressiv minez-quliqtin payda boliwin uyreniw ham oni korrekciyalaw usillari boyinsha eksperimental modeli.

2.1. Tan'lang'an izertlew metodlarinin' xarakteristikasi.

İzertlew jumısıımızdın' eksperimental bazasın No'kis qalasındag'ı 6-sanlı mektep oqıwshılarınan 45 oqıwshı qamtıp alındı. Solay etip, agressivlik da'rejesi joqarı bolg'an o'spirimler - eksperimental topar ha'm agressivlik da'rejesi ortasha bolg'an balalar - «V» qadag'alaw toparı payda boldı.

Sınalıwshılar menen test to'mendegi metodikalardan paydalanıp o'tkerildi:

1. «Bar bolmag'an haywan» metodikasi.

İzertlew metodi İ.M. Sechenovtın' shaxstın' psixikalıq jag'dayı menen psixomotor baylanısı teoriyası tiykarında islep shıg'ılǵ'an.

Shaxstı izertlewdin' proektiv metodikasi; M.3. Drukarevich ta'repinen usınıs etilgen.

Sınalıwshıǵ'a bar bolmag'an haywandı oylap tawıp sızıw, sonday-aq og'an da'slep bar bolmag'an at qoyıw usınıs etiledi. To'mendegishe ko'rsetpe beriledi: «Ko'z aldın'ızg'a keltirin', siz sıyqırshısız. Bar bolmag'an haywandı oylap tawın' ha'm sızın'. Og'an at qoyın'».

Test materialın qayta islew psixomotor baylanıstın' ulıwma nızamlıqları ha'm ma'kang'a bolg'an mu'na'sebet, simvollar ha'mde simvolikalıq geometriyalıq elementler ha'm figuralar menen operatsiyalawdın' teoriyalıq normaları tiykarında a'melge asırıladı. Diagnostikalıq interpretatsiya ajratılǵ'an kriteriyalarg'a muwapıq orınladı. Bala juwapları ha'm analizlerin mug'darlıq qayta islenetug'in ha'm sıpat jag'ınan analiz qılınatug'in protokollarda ra'smiylestirildi. Su'wretti bahalawdın' ulıwmalıq ta'repten qabıl etilgen sisteması joq. Metodikanı jaratıw tiykarın payda etken teoriyalıq faktorlar basqa proektiv metodikalarındag'ı g'a sa'ykes keledi. Basqa ko'plep

su`wretli testler sıyaqlı, bul test te shaxs o`zgesheliklerin analizlewge qaratılǵ`an.

2. Qol testi (Hand – test).

Test E.Vagner ta`repinen 1962 jılda islep shıǵ`ılǵ`an bolıp ashıq agressiv minez-qılıqtı prognozlaw ushın arnalg`an. Proektiv qol testi qoldın` tu`rli jag`daydag`ı tog`ız tu`rli su`wretten ibarat, onınshı kartochka bos. Sınalıwshı onınshı kartochkada su`wretlengen qol ne qılıp atırǵ`anlıǵ`ı haqqında aytıwı kerek.

Qwl testininn` metodologiyalıq tiykarı avtordın` to`mendegi gipotezası esaplanadı: insan qolı xızmetinin` ha`r qıylı tu`rlerinde qollang`anı sebepli qwldın` su`wreti qabıl etiw arqalı insanda bar bolg`an ha`reket tendentsiyaların anıqlaw mu`mkin. Demek real xulıqtı da joqarı da`rejedegi itimallıq penen boljaw mu`mkin.

Balanın` juwapları 11 taypa boyınsha (kategoriya) xarakterlenedi, olardan biri agressivlik esaplanadı.

Metodika menen islew ta`rtibi: balag`a standart izbe-izlikte barlıq 10 kartochka usınıs etiledi ha`m «Sizin`she, bull qol ne menen ba`nt?» degen sorawg`a juwap beriw soraladı. Bala juwap beriwge qıynalsa, og`an keyingi soraw menen mu`ra`ja`a`t etiledi: «Ne dep oylaysan`, usı qoldın` iyesi bolgan adam ne qılıp atır? O`zin`iz ko`z aldın`ızg`a keltirgen barlıq variantlardı aytıp berin`». Sınalıwshılardıń barlıq juwapları protokolda jazıp barıladı. Bala kartochkanı uslap turg`an jag`day erkin, biraq ol da protokolda jazıp barıladı.

Test dawamında ko`rsetilgen ha`r bir kartochkag`a bir nesheden (2 - 3ewden) juwap alıw maqsetke muwapıq. Bunın` ushın balanın` birinshi pikirinen keyin onnan: «jaqsı, ja`ne ne?» dep soraw mu`mkin. Eger eksperimentator (ta`jiriybe o`tkeriwshi) onın` ha`reketleri qarsılıqa ushırap atırǵ`anlıǵ`ın sezse, basqa kartochkag`a o`tiwi usınıs etiledi. Bala birden artıq juwap beriwden bas tartqan waqıtta berilgen juwap penen qanaatlanıwg`a tuwrı keledi. Barlıq juwaplar protokolda jazıp belgilep barıladı.

Na'tiyjelerdi qayta islew taypalar boyınsha na'tiyjelerdi esaplaw jolı menen a'melge asırıladı.

3. Standartlastırılǵan baqlaw.

Baqlaw bizge belgili, aldınnan islep shıǵılǵan da'stu'r boyınsha alıp barıladı. O'spirimler xızmetinin tiykargı tu'ri oqıw, jan'alıqlardı ashıw xızmeti ekenligine tiykarlangan halda, olar xulqında agressivlikti baqlaw onın rawajlanıwının sotsial jag'dayı – balanın jası ushın tipik esaplangan xızmet tu'rlerinde dosları menen o'z-ara mu'na'sebetler menen qurallanganlıǵın esapqa algan halda o'tkeriw maqsetke muwapıq boladı.

Maqset: O'spirimlerdegi agressivliktin ju'zege keliw ko'rinislerin baqlaw.

Agressiv balanı anıqlaw kriteriyaları:

1. Agressiv ha'reketler ju'zege keliw chastotası joqarılıǵı ha'm ansatlıǵı.
2. Agressiya formaları: a) fizikalıq; b) verbal, v) simvolikalıq.
3. Doslarına azap beriwge qaratılǵan dushpanlar sıyaqlı ha'reketlerinin bar ekenligi.
4. Agressiv ha'reketlerde keskinliktin da'rejesi.
5. Belgili bir maqsetke erisiwge qaratılǵan agressiv ha'reketlerdin bar ekenligi.

İzertlewde qosımsha metod sıpatında agressiv balalardı anıqlaw, sonday-aq korrektsion da'stu'rdi islep shıǵıw ushın orientirlerdi tanlaw maqsetinde arnawlı islep shıǵılǵan ta'rbiyashılar menen sorawnamadan paydalanıladı. Psixologiyalıq metodikalardı tanlaw tek-g'ana izertlew jumısı wazıypaları, al olardan tiykarınan - psixokorreksiyalaw jumıslarında paydalanıw imkaniyatları menen de belgilenedi.

Emotsional tarawdı analizlew, buzılıwlar, solardan standartlastırılǵan buzılıwları da anıqlaw imkaniyatın beretugın bir qansha metodikalar bar bolıp, u'lken mektepke shekemgi jastagı balalar menen islegende proektiv metodikalardan paydalanıwdı maqsetke muwapıq dep esapladıq.

Proektiv metodikalardıń o`zgeshelikleri.

Proektiv texnikalar shaxstın tuwrıdan tuwrı baqlaw jolı menen yaqı soraw jolı menen anıqlap bolmaytug`ın o`zgesheliklerdi u`yreniw za`ru`r bolg`an jag`daylarda qollanıladı. Proektiv metod eksperiment mag`lıwmatlarda proektsiyalardı anıqlaw ha`m olardı keyingi analiz qılıwg`a tiykarlanadı.

Proektiv metodikalar – shaxstı u`yreniwge qaratılğ`an, proektiv ha`m diagnostikalıq jantasıw shen`berinde islep shıg`ılğ`an metodikalar jıyındısı [38, 49]. Gipotezag`a muwapıq individuumnıń ha`r bir emotsional payda bolıwı, sonday-aq onıń qabıl etiwı, sezimleri, pikirleri, ha`reket aktlarında shaxstın izleri bar boladı. Proektiv metodikalar ushın juwaplardın` «durısılg`ı» ha`m «nadurısılg`ı», olardı tan`lawda shekleniwler xarakterli emes.

Proektiv metodikalardıń tiykarg`ı o`zgesheligi strukturalanbag`an wazıypa bolıwı mu`mkin, yag`nıy mu`mkin bolg`an juwaplardın` derlik sheklenbegen ha`r tu`rliligine jol беретug`ın wazıypa sıpatında sa`wlelendiriw mu`mkin. Individ fantaziyası erkin bolıwı ushın tek g`ana qısqa, ulıwma bag`darlamalar beriledi. Mine sol sebepli test stimulları, a`dette, tarqap ketedi yaqı ko`p mazmunlı boladı. Bul sıyaqlı tapsırmalar tiykarında jatatug`ın gipoteza sonnan ibarat, individtin` test materialı yaqı jag`day «strukturaların» situatsiyasın qabıl etiw ha`m analiz qılıw usılı onıń psixikası xızmetinin` fundamental aspektlerin sa`wlelendirip beriwı tiyis. Basqasha aytqanda, test materialı o`zine ta`n ekran sıpatında islewı, onda juwap berip atırg`an sınılıwshı o`zi ushın xarakterli pikirlew protsessleri, za`ru`rlikler, qa`weter ha`m konfliktlerdi «proektsiyalawı» n ko`zde tutadı.

A`dette, proektiv metodikalar maskirovkalang`an testmetodikalari esaplanadı, sebebi sınılıwshı onıń juwaplarına beriletug`ın psixologiyalıq interpretatsiya tipin kemden-kem jag`daylarda tu`siniwi mu`mkin. Proektiv metodikalar sonday-aq shaxstı bahalawg`a global jantasıw menen xarakterlenedi. Shaxstın` ayrıqsha sıpatların o`lshew emes, al onıń barlıg`ınsha ulıwma kartinasına itibar qaratıladı. Proektiv metodikalar olardıń ta`repdarldarı

ta'repinen shaxstın jasırın, perde artındag'ı ya'ki an'lanbag'an ta'replerin anıqlawdın ju'da' na'tiyjeli protsedurasi sıpatında bahalanadı. Bunnan tısqarı, test qanshelli kem strukturalang'an bolsa, ol sonday perde artındag'ı materialg'a sonshelli sezgir bolıwı ko'rsetip beriledi. Bul stimullar qanshelli kem strukturalang'an ha'm bir mazmunlı bolsa, olar qabıl etiwshide qorg'anıw reaksiyaların keltirip shıg'arıw itimalı sonshelli kem boladı, degen shamadan kelip shıg'adı.

Proektiv metodikalar shaxstın ju'da' aytarlıqtay aspektlerin olardıń o'z-ara baylanısında ha'm xızmet pu'tinliginde sa'wlelendiredi. Sonday-aq, olar formal qurılıstın ulıwmalılıg'ı ha'm proektiv eksperiment strategiyasındag'ı: psixolog izertlewshinin xulqı, stimul materialın tan'law, diagnostikalıq wazıypalardıń qoyılıwında uqsaslıq penen ajırılıp turadı. Bul ko'z-qarastan, proektiv texnikalardıń to'mendegi ayırıqsha o'zgeshelikleri haqqında ga'p ju'ritiledi:

1. Tapsırmag'a ta'n stimul materialı ya'ki bag'darlamanın anıq emesligi, ol sebepli sınalıwshı juwapların ya'ki xulıq taktikaların tan'lawda salıstırmalı erkinlikke iye boladı.

2. Sınalıwshının xızmeti eksperimentator ta'repinen bahalaw mu'na'sebetı menen kelisimli ra'wishte o'tkeriledi. Bul moment, sonday-aq, respondent onın juwaplarında neler diagnostikalıq a'hmiyetli ekenligin, a'dette, bilmewi shaxstın maksimal, sotsial normalar ha'm bahalar menen sheklenbeytug'ın proektsiyasına alıp keledi.

3. Proektiv metodikalar shaxs strukturası haqqında bir pu'tin, og'an ta'n bolg'an onın turmıslıq ma'kanı, sub'ektiv ishki du'n'yasın strukturalastırıw usılları haqqında ko'z s payda etedi [38, 50].

Proektiv metodlar ju'da' ken' qollanıladı, sebebi ko'p jag'daylarda u'yrenilip atırg'an shaxs haqqında bay psixologiyalıq material toplaw, onın taptırmas a'hmiyetin anıqlaw imkaniyatın beredi [38, 49].

Sonnı aytıp o'tiw kerek, su'wretli testler ju'da' informativ, o'tkeriliwi a'piwayı, insan xızmetinin a'detiy tu'rlerine jaqın [23, 160]. Proektiv

izertlew din` na`tiyjeliligi ko`p ta`repten eksperimentatordın` shaxsı, onın` sınılıwshını o`zine tarta alıwı ha`m usı sıyaqlı izertlewdе ju`zege keliwi mu`mkin bolgan bir qatar faktorlarga baylanıslı boladı [23, 160].

Eksperimental izertlew metodları izertlew basqışlarına muwapıq tan`landı. İzertlew to`mendegi bloklardan ibarat:

1. I qayt qılıwshı basqış. U`lken mektepke shekemgi jastag`ı balalar agressiyasın eksperimental u`yreniw.

2. Rawajlandırıwshı basqış. Unamsız emotsional jag`daydı o`zgertiw, bala xulqın korrektsiyalawda bag`darlang`an kompleks psixologiyalıq ta`sir ko`rinishindegi psixokorreksiya jumısları.

3. II qayt qılıwshı basqış. U`lken mektepke shekemgi jastag`ı balalar agressiyasın eksperimental u`yreniw. Na`tiyjelilikti bahalaw. Aling`an eksperimental mag`lıwmatlardı analiz qılıw ha`m ulıwmalastırıw.

2.2. O`spirimlardin` agressiv minez-qu`lqın eksperimental u`yreniw ha`m na`tiyjeler analizi

O`spirimlardin` barlıq toparlarında agressivlikti anıqlaw boyınsha izertlewler birinshi ma`rte «Bar bolmag`an haywan», «Qol testi» («Hand – test») psixodiagnostikalıq metodikalar, qarım-qatnas ha`m treningler jag`dayında baqlaw ha`mde oqıtıwshı menen sorawnama metodları tiykarında a`melge asırıldı.

Da`slep agressiya payda bolatug`ın balalardı anıqlaw maqsetinde oqıtıwshılar menen sorawnama o`tkerildi, onın` na`tiyjeleri o`spirimler qarım-qatnas ha`m treningler jag`dayında baqlaw menen tastıyıqlandı. Baqlawlar protokolga muwapıq ha`m anıq sa`wlengen kriteriyalar menen alıp barıldı. Aling`an mag`lıwmatlar 1- tablitsada keltirildi.

Agressiv ha`reketlardin` ju`zege keliwinin` joqarı chastotası (1 saat). Agressiya formaları. Agressiv ha`reketlerde keskinlik da`rejesi. Belgili bir maqsetke erisiwge qaratılğ`an agressiv ha`reketlardin` bar ekenligi. Awırıw

ha'm azap beriwge qaratılǵ'an agressiv ha'reketlerdin' bar ekenligi. Verbal, fizikalıq, simvolikalıq (ra'mziy, tuwrıdan-tuwrı, g'a'rezsiz).

1- tablitsa. O'spirimlerdi qarım-qatnas ha'm trening jag'dayında baqlaw na'tiyjeleri

Basqag'a zıyan tiygizbew	Verbal agressiya	Fizikalıq agressiya	Simvolikalıq agressiya	Tuwrıdan-tuwrı agressiya	Agressiv ha'reketlerde keskinliktin' joqarılıǵı	G'a'rezsiz agressiya
7,1	14,3	14,3	14,3	14,8	7,1	14,3

Tablitsadan ko'rinip turg'anınday, balalardın' ko'pshiliginde – shikayat ha'm agressiv fantaziyalardan: (14,3 %) dan tuwrıdan tuwrı kemsitiwge shekem: «jilli», «plaksa» h.t.b. (14,3 %) tuwrıdan-tuwrı yaki g'a'rezsiz verbal agressiya formasındag'ı agressiyanın' ashıq tu'rde sa'wleleniwi baqlanadı. Balalardın' ko'pshiliginde fizikalıq agressiyanın' g'a'rezsiz (basqanın' xızmet na'tiyjelerin buzıp taslaw - 14,3%,) sıyaqlı tuwrıdan-tuwrı (dosların sabalaw, tislew, tırnap taslaw ha'm .t.b 14,3%) fizikalıq agressiya anıqlandı.

Agressiv minez-qulıqtın' payda bolıwı ko'binese o'z ma'npa'a'tlerin ha'm o'zinin' u'stemligin qorg'aw jag'dayında ko'zge taslanadı. Bunda agressiv ha'reketlerden belgili bir maqsetke erisiw quralı sıpatında paydalanıladı. Demek o'spirimler kewlindegi maqsetke eriskeninde maksimal qanaatlanıw payda boladı, sonnan keyin agressiv ha'reketler toqtatıladı - (10,8 %). Sonday-aq balalarda qanday da bir maqsetke iye bolmag'an ha'm tek basqag'a zıyan jetkiziwge qaratılǵ'an agressiv ha'reketler de baqlandı - (7,1 %). Bul sıyaqlı minez-qulıq o'spirimnin' dushpanlıq yaki jawızlıqqa meyilligi ku'shli ekenligin ko'rsetedi. Bull o'z na'wbetinde u'lken qa'weterdi payda etetug'inlig'ı anıq.

Ayırım o'spirimlerdegi agressiv ha'reketlerde keskinlik tin` joqari da`rejesi aniqlandi - (7,1%). O'spirimlerdi agressiyadan shalg`itiw, onin` ornin basatug`in konstruktiv xizmetke ko`shiriw ju`da` qiyin, kontakt (baylanis) qilmaydi.

Usunday, 1 saatliq baqlaw dawamında o'spirimlerin` ko`pshiligi ten`qurlarina azap beriwge qaratilg`an 4-5 aktti ko`rsetti, bul agressiv ha'reketlerin` ju`zege keliw chastotası joqari ekenligin ko`rsetedi - (14,3%).

Aling`an na'tiyjeler o'spirimler ortasındag`ı soraw na'tiyjeleri menen toliq da`liyllendi.

Sunday-aq, «Bar bolmag`an haywan» testin o`tkeriwde aling`an na'tiyjeler ha`m da`slepki izertlew na'tiyjelerin tasiyiqladı. Qadag`alaw toparında agressivlik belgileri aniqlanbadı. Eksperimental topar na'tiyjeleri 2 – tablitsada keltirildi.

2-tablitsa «Bar bolmag`an haywan» testi boyınsha agressiv minez-qulıqtın` payda bolıwı

T.n.	Su`wretti bahalaw basqishları	Sinalıwshılar sanı %
1.	Tisler	32,1%
2.	Ten`geshe, sawıt ³	50%
3.	İyne, qısqısh ha`m basqa qorg`anıw quralları	39,2%
4.	O`tkir shaxlar, tırnaqlar, o`speler	28,5 %
5.	Qural, qıyatug`ın- tıg`ılatug`ın qurallar	10,7 %
6.	Konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler	28,5%
7.	Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug`ın zat retinde)	35,7%

³ So`zliklerde tasba qa tası, sawıt; ten`geshe, terinin` qabat- qabat qabıg`ı dep aytilatug`ın haywanlarda ushırasatug`ın ta`biy qorg`anıw quralları.

8.	Qurbanlardı jewdin` anıq su`wreti	14,2%
9.	Jaqsı ko`rgen shınıg`ıwı, u`ylerin wayran qıladı, tereklerdi sındıradı	4,5%
10.	Dushpanlar – a`tirapındag`ılarının` barlıg`ı, ko`pshilik	32,1 %
11.	Dosları – jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)	28,5%
12.	Qawipten qorganiw usillari suwreti	35,7 %
13.	O`lshemlerge salıstırg`anda u`lkenirek bolıw tilegi	46,4%

Tablitsadan ko`rinip turg`anınday, bar bolmag`an haywan suwretinde ju`da` ken` tarqalg`an agressivlik belgileri ten`geshe, sawıt, terinin` qalın`lıg`ı su`wreti – (50 %), haywannın` gigant o`lshemlerin sızıw, ja`ne de u`lkenirek bolıw tilegi – (46,4 %), qa`wipten qorg`anıw usılların anıq su`wretlew – (35,7 %), dushpanlar sanının` ko`pligi – (32,1 %) esaplanadı. Hu`jimnen qorqıw sızılğ`an haywandı qorg`awg`a umtılıwın keltirip shıg`aradı. Qorg`anıw sıpatında joqarıdag`ı simvollar su`wretlengen. Test na`tiyjeleri sonı ko`rsetedi o`spirimlerde agressiv minez-xulıq qıyın jag`daylarda psixologiyalıq qorg`anıw reaktsiyası sıpatında ju`zege keledi.

A`tiraptag`ılar ta`repinen bolıwı mu`mkin bolg`an agressiyadan qorqıwdan tısqarı bar bolmag`an haywan su`wretinde, olar neni (shaxlar, tırnaqlar ha`m t.b.) su`wretlep beriwinen qa`ttiyy na`zer o`tkir shıg`ıwlar (bo`rtpeleler)– (28,5 %), qural – (10,7 %) bar ekenligi u`stemlik qıladı. Bul arttırılğ`an agressivlikten da`liyl beredi. Bul elementlerdin` barlıg`ı ku`shli basım menen sızılğ`an, ayırım bo`limi g`ana boyalg`an ha`m fizikalıq aggressiya simbolikasi esaplanadı.

Sunday-aq, tablitsadan ko`rinedi, o`spirimlerde ko`birek tislardi su`retlewde sawlelenetug`ın verbal agressiyag`a meyillik baqlanadı – (32,1%).

Sınalıwshılardın` agressiv ko`rinisleri haqqında ko`birek tolıq informatsiyanı o`spirimlerdin` sızıw waqtındag`ı so`ylegen pikirleri beredi.

Eksperimental topar o'spirimlerinin' derlik barlig'ı – (28,5 %) «Men sizg'an haywan adamlardı o'ltiredi», «Ha'mmeni qorqıtwdı jaqsı ko'redi» h.t.b. juwaplardı berdi, bul agressivliktin' joqarı ekenligin ko'rsetedi.

Qadag'alaw toparı o'spirimleri menen o'tkerilgen diagnostika na'tiyjeleri boyınsha agressivlik ko'rinisleri anıqlanbadı.

Qol testi («Hand – test») diagnostikalıq metodikası na'tiyjeleri de agressiv reaksiyalardıń sırtqı bag'darlang'anlıg'ınan da'liyl beredi (3-tablitsag'a qaran').

3-tablitsa «Hand – test» testi boyınsha agressivliktin' payda bolıw belgileri

T.r.	Oktantalar	Sınalıwshılar sanı %
1.	Agressiya	50%
2.	Direktivlik	45%
3.	Affektatsiya	7%
4.	Kommunikatsiya	5%
5.	Baylanıslılıq	3%

Ashıq agressiv xulıqqa meyillik o'spirimlerde esaplandı. $I \geq 1$ bolsa, demek, agressiya payda bolıw itmalı real ekenligin aytıw mu'mkin. Ball qanshelli joqarı bolsa, agressiv xulıq itmalı da sonshellı joqarı boladı.

Ashıq agressiv xulıqtın' tiykarg'ı determinantası sotsial birge islesiw ustanovkalarınan' jetkilikli da'rejede rawajlanbag'anlıg'ınan kelip shıg'adı. Demek, ashıq agressiv xulıqqa meyillik agressiv xulıqqa tayarlıqtı sa'wlelendiretug'ın tendentsiyalar ha'm kooperatsiyanı ko'zde tutatug'ın tendentsiyalardı salıstırıw jolı menen bahalanadı:

$$I = (Ag + Dir) - (Af + Kom + Bg').$$

«Ag» ha'm «Dir» basqıshlarına ta'n juwaplardın' basım ko'pligi de ashıq xulıqta agressiyanın' payda bolıwı, sotsial ortalıqqa beyimlesiw tilegi joq ekenliginen da'liyl beredi.

Sunday-aq, test na'tiyjeleri sonı ko'rsetedi, $I \geq 1$ bolg`anda, o'tkerilgen diagnostikalıq na'tiyjeleri boyınsha,  $I$  ko'rsetkishi 1 den to'men bolg`an jag`day baqlanbadı, agressivlik xulıq tendentsiyası yaki reallıg`ı dep tabıladı.

Solay etip, alıp barılğ`an izertlew sonı ko'rsetedi, ko`pshilik jag`daylarda o`spirimlerdin` agressiv ha`reketleri instrumental ha`m reaktiv xarakterge iye. O`spirimlerdegi agressiv xulıqtın` ashıq xakteri qıyın jag`daylarda psixologiyalıq qorg`anıw reaksiyası sıpatında ju`zege keledi. Derlik barlıq agressiv balalarda rawajlanıwdın` unamsız rawajlanıw jag`dayı: dosları menen o`z-ara mu`na`sebetlerinin` buzılğ`anlıg`ı, basqa balalarg`a itibarsızlıq, basqanı ko`riw ha`m tu`siniwge iye emeslik orın iyeleydi.

Qadag`alaw toparında agressiyanın` payda bolıw jag`dayları anıqlanbadı. Diagnostikalıq izertlew na'tiyjeleri boyınsha eksperimental topar ta`rbiyalanıwshıları menen arnawlı islep shıg`ılğ`an da`stu`r tiykarında psixokorreksiya jumısları a`melge asırıldı, baqlaw toparında bul sıyaqlı jumıslar orınlanbadı.

2.3. O`spirimlerde agressiv minez-qulıqti psixokorreksiyalaw dasturin islep shigiw ham realizaciyalaw

O`spirimlerdin` arttırılğ`an agressivligi tek g`ana pedagoglar ha`m psixologlar, ba`lki ulıwma ja`miyet ushın da aktual ha`m keskin mashqalalardın` biri esaplanadı. Balalar jınayatshılıg`ı ha`m olardın` sanının` artıwı agressiv xulıq formalarına meyil balalardın` bar ekenligi bul qa`wipli ha`diyselerdi keltirip shıg`aratug`ın psixologiyalıq sha`rayatlardı anıqlaw wazıypasın birinshi rejege alıp shıg`adı. A`sirese mektepke shekemgi ta`rbiya jasında, bul o`zinin` tikleniw basqıshında bolg`an ha`m o`z waqtında korrektsiyalaw ilajların qollaw mu`mkin bolg`an da`wirde u`lken a`hmiyetke iye.

Keyingi jıllarda ta`lim sistemasında qa`nigelerdin` ka`siplik ulıwmalıg`ı qa`liplespekte, olar ushın o`spirimler salamatlıg`ı tiykarg`ı qa`driyat sanaladı.

Ta`jiriybeli qa`nigeler balalarg`a shaxsıy mashqalalardı joq etiwge ja`rdem beretug`ın, tu`rli jag`daylarda xulıqtın` na`tiyjeli modellerine u`yretetug`ın xızmetler sho`lkemlestirilmekte. O`spirimler salamatlıg`ın saqlaw ha`m bekkemlew maqsetinde oraylar sho`lkemlestirilmekte, psixolog shtatları ashılmaqta, bulardın` barlıg`ı, o`z na`wbetinde, o`spirimler rawajlanıwı ha`m ta`limi sıpatında unamlı ta`sir ko`rsetpekte. Biraq shan`araqlıq ta`rbiya, g`alaba xabar quralları ha`m basqa derekler balag`a agressiv xulıq u`lgilerin berip atırğ`anlıg`ına itibarsız qarawg`a bolmaydı. Usı ku`nlerde, ma`mleketimizde ju`zege kelgen ekonomikalıq jag`daydı esapqa alg`an halda o`spirimlerdi agressiyag`a qarsı turıwg`a u`yretiw mu`mkin.

Solay etip, ta`rbiya a`meliyatında agressiyag`a qarsı turıw za`ru`rligi menen shaxslarara mu`na`sebetlerdi jaqsılaw ushın balalarda onı to`menletiw ortasında qarama – qarsılıq ushıraydı. Bul qarama – qarsılıqtan mashqala kelip shıg`adı: balalarda xulıqtın` na`tiyjeli modellerin qa`liplestiriw, olardın` qatarları ha`m u`lkenler menen qarım-qatnasın optimallastırıw, shaxstı rawajlandırıwg`a ja`rdem beretug`ın psixologiyalıq-pedagogikalıq qurallardı izlep tabıw za`ru`r.

Da`stu`rdin` tematikalıq rejesi

1. Da`stu`r qatnasıwshıları psixodiagnostikası.

O`spirimlerdegi agressivlikti anıqlaw ushın oqıtıwshılar ortasında soraw ha`mde qarım-qatnas waqtında baqlaw metodı o`tkerildi. Eksperimental topar o`spirimler agressivlik dinamikasın anıqlaw ushın da`stu`rdin` birinshi ha`m aqırg`ı ku`ni test o`tkerildi. To`mendegi metodikalardan paydalanıldı:

1. «Bar bolmag`an haywan».
2. «Hand – test».
3. Baqlaw metodı. Topar o`z-ara mu`na`sebetlerindegi o`zgerislerdi biliw ushın.
4. Test na`tiyjelerin qayta islew xa`m analiz qılıw (interpretatsiya).
2. Oqıtıwshılar ha`m ata-analar ushın lektsiyalar:
 - 1) «Giperaktiv bala menen o`z-ara birge islesiw».

2) «Agressiv balalar menen o`zara birge islesiw».

3. A`meliy shınıg`ıwlar.

A`meliy shınıg`ıwlar da`stu`ri u`sh basqıştı o`z ishine aladı.

1) **Orientatsiya basqışı.** Qatnasıwshılardıń tanısıwı.

Mu`na`sebetlerdin` ornatılıwı:

1.1. Atın` kim? (topar qatnasıwshılarının` tanısıwı);

1.2. Sa`lemlesiw (sa`lemlesiw belgisin su`wretlep beriw);

1.3. «... g`a samal espekte (Ha`r bir qatnasıwshıg`a xarakteristika);

1.4. Sawg`a (dostana mu`na`sebetler ornatiw, pozitiv emotsional fon jaratiw);

1.5. «Alıs ten`iz artında» (u`lkenler ha`m balalar ortasında o`z-ara tu`sinisiwdi ornatiw);

**A`meliy basqış.** Agressivlikti korrektsiyalaw, qarım-qatnas ko`nlikpelerin islew.

Shınıg`ıwlar:

2.1. «Talıqlaw» (agressivlikti korrektsiyalaw);

2.2. «Sen ata (ana), ta`rbiyashısan`» (agressivlikti korrektsiyalaw);

2.3. «Ertek toqı» (agressivlikti korrektsiyalaw);

2.4. «Situatsiyadan shıg`ıw» (agressivlikti korrektsiyalaw, qarım-qatnas ko`nlikpelerin islew, xulıq modellerin qa`liplestiriw);

2.5. «Kritikalawshı» (agressivlikti korrektsiyalaw, kommunikativ ko`nlikpelerdi rawajlandırıw);

2.6. «Kino qaharmanları» (agressivlikti korrektsiyalaw, kommunikativ ko`nlikpelerdi rawajlandırıw);

2.7. «O`kir, Qosıq, o`kir. Gu`rilde, poezd, gu`wille» (emotsional keskinlikti joq etiw);

2.8. «Menin` jaqsı totı qusım» (empatiyani rawajlandırıw, kommunikativ ko`nlikpelerdi rawajlandırıw);

2.9. «Emotsiyalardı shınıqtıramız» (emotsiyalardı basqarıw sheberlikleri);

- 2.10. «O`zin`di qolg`a al» (o`z-o`zin basqariw ha`m psixoemotsional keskinlikti joq etiw usıllarına u`yretiw);
- 2.11. «Jerge mehir qoy»(o`z-o`zin basqariw ha`m sharshawdı joq etiw usıllarına u`yretiw);
- 2.12. «Jelkemnen taw quladı»(o`z-o`zin basqariw ha`m denedegi sharshawdı joq etiw usıllarına u`yretiw);
- 2.13. «Jag`daylardı oynaw» (u`lkenler ha`m balalar ortasında o`z-ara tu`siniwdi ornatiw);
- 2.14. «Ko`pshik urısı» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.15. «Shan`dı qag`amız» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.16. «Ket, jawızlıq ket!» (agressiya, denedegi ha`m emotsional sharshawdı joq etiw);
- 2.17. «Brıkanie» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.18. «Tawıqlar ha`m qoraz» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.19. «Awdag`ı jolbarıs» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.20. «Sho`je» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.21. «Palızlar menen urısamız» (verbal agressiyani joq etiw).

Ulıwmalastırıw basqışı. Tamamlaw. Refleksiya.

Shınıg`ırlar:

- 3.1. «Men qandayman» (o`z-o`zin analiz qılıwdı rawajlandırıw);
- 3.2. «Keypiyatım nege uqsaydı» (refleksiya);
- 3.3. «Men qanday bolaman» (perspektiva (keleshegin) rawajlandırıw).

III Bap. O`spirimlardin` agressiv minez-qulqin korrekciyalaw metodikasi natiyjeliligin eksperimental uyreniw

3.1. Baqlaw tajiriybe natiyjeleri

O`spirimler eksperimental topari menen psixokorreksiya shınıg`ıwların o`tkerip bolg`annan keyin, da`stu`rdin` na`tiyjeliligin biliw maqsetinde takrariy test o`tkerildi. Aldın paydalanılǵan metodlar paydalanıldı. To`mende eksperimental toparda «Bar bolmag`an haywan» test na`tiyjeleri keltiriledi (4-tablitsa).

4 - tablitsa

Eksperimental «A» toparda «Bar bolmag`an haywan» testi boyınsha agressivliktin` ju`zege keliwi

T.q.	Detallar	Sınalıwshılar sanı %
1.	Tisler	7%
2.	Ten`geshe, sawıt	39%
3.	İyne, qısqısh ha`m basqa qorg`anıw quralları	0
4.	O`tkir shaxlar, tırnaqlar, o`speler	0
5.	Qural, qıyatug`ın- tıg`ılatug`ın qurallar	0
6.	Konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler	0
7.	Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug`ın zat retinde)	0
8.	Qurbanlardı jewdin` anıq su`wreti	0
9.	Jaqsı ko`rgen shınıg`ıwı, u`ylerin wayran qıladı, tereklerdi sındıradı	0
10.	Dushpanlar – a`tırıpındag`ılarının` barlıg`ı, ko`pshilik	3%
11.	Dosları – jawız agressiv personajlar (akulalar,	3%

	krokodiller)	
12.	Qa'wipten qorg'anıw usılları su'wreti	7%
13.	O'lshemlerge salıstırǵanda u'ikenirek bolıw tilegi	41%

Tablitsadan ko`rinip turg`anınday, bar bolmag`an haywan su`wretinde ju`da` ken` tarqalg`an agressivlik belgileri to`mendegilerden ibarat: ten`geshe, sawıt, terinin` qalın`lıg`ı su`wreti – (39 %), haywannın` gigant o`lshemlerin sızıw, ja`nede u`ikenirek bolıw tilegi – (41 %), qa`wipten qorg`anıw usılların anıq su`wretlew – (7 %), dushpanları sanının` ko`pligi – (3 %). Test na`tiyjeleri sonı ko`rsetedi, o`spirimlerde agressiv xulıq qıyın jag`daylarda psixologiyalıq qorg`anıw reaksiyası sıpatında ju`zege keledi.

Olar neni (shaxlar, tırnaqlar ha`m t.b.) su`wretleniwinen qa`ttiıy na`zer o`tkir shıg`ıwlar (bo`rtpeleler)– (0 %), qural – (0 %) joq ekenligi anıqlandı, bul agressivliktin` to`menlegenin ko`rsetedi. Sonday-aq tablitsadan sonı ko`riwimizge boladı, o`spirimlerde tislerdi su`wretlep beriwde sa`wlelenetug`ın verbal agressiyanın` kemeyiw tendentsiyası baqlanadı – (7%).

Su`wretti sızıw waqtında o`spirimler pikir bildirgende, «Menin` haywanım qalqan menen qorg`ang`an» - (39%), «Tez arada haywanım u`iken boladı ha`m hesh kimnen qorqpaydı» – (41%) ha`m usı sıyaqlı qatarlardı esitiw mu`mkin edi. Bul agressivlik to`menlegenin ha`m mu`na`sebetlerdin` basqa da`rejesine o`tiwge tayarlıq ko`rsetkishi esaplanadı.

Solay etip, sonday juwmaqqa keliw mu`mkin, balalarda agressivliktin` to`menlew tendentsiyası ko`rinedi, test dawamında alıng`an na`tiyjeler sonnan da`liyl beredi. Sonday ayırım, punktler boyınsha ko`rsetkishler ulıwma joq bolgan (3- den 9- sına shekem), basqa ko`rsetkishler boyınsha anıq to`menlew jag`daylar baqlandı. Qorg`anıwdı xarakterleytug`ın ko`rsetkishler – haywannın` sawıt, ten`geshesin sızıw (39%), sonın` menen birge sol joqarılawı menen qalg`an, biraq agressivliktin` bul sıyaqlı ko`riniwi haywannın` gigant

o'lishemlerin sızıw, ja'nede u'lenirek bolıw tilegi sıyaqlı – (41 %) qorg'anıw xarakterine iye.

«Hand – test» diagnostikalıq metodikası na'tiyjeleri boyınsha da agressiv tendentsiyalardıń azayıwı baqlandı. Alıng'an na'tiyjeler 5 – tablitsada keltirildi.

5 –tablitsa

«Hand – test» testi boyınsha agressivliktin` ju`zege keliw belgileri

T.r.	I basqısh bahası	Sınalıwshılar sanı %
1.	Agressivlik	20%
2.	Direktivlik	25%
3.	Affektatsiya	27%
4.	Kommunikatsiya	25%
5.	Baylanıslılıq	3%

Sha`rtli belgiler:

I –ashıq agressiv xulıqqa meyillik;

Ag – agressiya;

Dir – direktivlik;

Af – affektatsiya;

Kom – kommunikatsiya;

Bq – baylanıslılıq.

$I = (Ag + Dir) - (Af + Kom + Bq)$.

«Ag» ha'm «Dir» tayparına ta'n juwaplar mug`darının` kemeygeni de ashıq xulıqta agressiya payda bolıw da'rejesi to'menlegenin ko`rsetedi.

Alıng'an mag`lıwmatlar agressiv ko`rinisler da'rejesi to'menlegennen derek beredi. Ko`p jag`daylarda $I < - 1$ ekenligi agressiyaning ayırıqshaahmiyetli jag`daylarda qollanıwınan derek beredi. «Af», «Kom», «Bq» tayparı boyınsha juwaplar mug`darının` u`lkenligi sotsial kooperatsiya menen baylanıslı tendentsiyalardı sa`wlelendirip berdi.

Bul juwaplar sotsial ortalıqqa iykemlesiwge qaratılǵan ha'm ashıq agressiv xulıq itimalın kemeytedi.

«Hand - test» diagnostika na'tiyjeleri boyınsha, ashıq agressiv xulıqqa meyillik (I) barlıq 28 ta'rbiyalanıwshıda, manfiy da'rejelerge shekem bolsa 24 ta'rbiyalanıwshıda to'menlegen. Bunda 23 ta'rbiyalanıwshıda korrektsiya jumıslarınan keyin kommunikatsiya (Kom) sıyaqlı ko'rsetkish artqan. «Ag» taypasına ta'n juwaplar mug'darınan barlıq 28 ta'rbiyalanıwshıda, «Dir» taypasına ta'n juwap 7 ta'rbiyalanıwshıda azayǵanı da ashıq xulıqta agressiyanın to'menlegenin ko'rsetip tur.

Solay etip, eksperimental topar qatnasıwshıları menen o'tkerilgen baqlaw ta'jiriybeleri diagnostikalıq izertlew na'tiyjeleri boyınsha, agressiya ju'zege keliwinin kemeygenligin da'liylleydi.

3.2. Da'stu'r na'tiyjeliligi analizi

Da'stu'r na'tiyjeliligin bahalaw ushın baqlaw ta'jiriybeleri ha'm baqlaw kesimleri na'tiyjelerinin (yag'nıy korrektsiyalaw jumıslarınan aldın ha'm keyingi na'tiyjeler) salıstırmalı analizi orınlandı. «Bar bolmag'an haywan» diagnostikalıq metodikasi boyınsha na'tiyjeler 6- tablitsada keltiriledi.

6-tablitsa

Test boyınsha qadag'alaw ha'm tastıyıqlawshı eksperiment basqıshlarında agressiv minez-qtın ju'zege keliwinin salıstırmalı tablitsası

T.r.	Su'wretti bahalaw taypaları	Baqlaw eksperimentinalıwshılar sanı %	Anıqlawshı eksperimentinaluvchılar sonı %	Ayırmashılıq
1.	Tisler	32,1%	7%	23,1%
2.	Ten'geshe, sawıt	50	39%	11%
3.	İyne, qısqısh ha'm basqa qorg'anıw quralları	39,2	0	39,2%

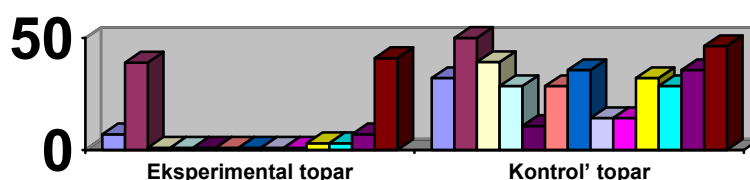
4.	O`tkir shaxlar, tırnaqlar, o`speler	28,5 %	0	28,5%
5.	Qural, qıyatug`ın-tıg`ılatug`ın qurallar	10,7 %	0	10,7%
6.	Konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler	28,5%	0	28,5%
7.	Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug`ın zat retinde)	35,7%	0	37,5%
8.	Qurbanlardı jewdin` anıq su`wreti	14,2%	0	28,5%
9.	Jaqsı ko`rgen shınıg`ıwı, u`ylerin wayran qıladı, tereklerdi sındıradı	14,2%	0	14,2%
10.	Dushpanlar – a`tirapındag`ıların` barlıg`ı, ko`pshilik	32,1 %	3%	29,1%
11.	Dosları – jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)	28,5%	3%	18,4%
12.	Qawipten qorganiw usilari suwreti	35,7 %	7%	28,7%
13.	O`lshemlerge salıstırg`anda u`lkenirek bolıw tilegi	46,4	41%	5,4%

6- salıstırmalı tablitsada anıq ko`riwimizge boladı, agressiv ko`rinsler da`rejesi biraz pa`seygen. Agressivliktin` ju`zege keliw da`rejesi pa`seyiwinin` en` u`lken ko`rsetkishleri 11 o`spirimdi (39,2 %) quraydı, haywan ko`rinsinde

o'zgerisler (iyneler, qisqishlar, basqa qorg'anıw quralları) boyınsha ko'rsetkishlerdegi ayırmashılıq sonday; haywan su'wretinin o'zgerisleri boyınsha en kishi ko'rsetkish - 1 o'spirimde (5,4%) (o'lshemler boyınsha u'ikenirek bolıw tilegi). Bul o'spirimlerdin ko'pshiliginde «u'iken bolıw», «o'sip u'lkeyiw» tilegi u'stemlik etiwı, olardın pikirinshe quramalı jag'daylarda qorg'anıw mu'mkinligi menen tu'sindiriledi.

1.Diagramma

«Bar bolmag'an haywan» metodikası boyınsha o'spirimlerdegi agressiya payda bolıwının analizi

- Tisler
- Ten'geshe, sawıt
- Iyne, qisqish ha'm basqa qorg'anıw quralları
- O'tkir shaxlar, tırnaqlar, o'speler
- Qural, qıyatug'ın- tig'ilatug'ın qurallar
- Konturlar boyınsha o'tkir mu'yeshler
- Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug'ın zat retinde)
- Qurbanlardı jewdin' anıq su'wreti
- Jaqsı ko'rgen shınıg'ıwı, u'ylerin wayran qıladı, tereklerdi
- Dushpanlar – a'tirapındag'ılarının' barlıg'ı, ko'pshilik
- Doslardı – jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)
- Qawipten qorganiw usilari suwreti
- O'lshemlerge salıstırg'anda u'ikenirek bolıw tilegi

7 – tablitsada keltirilgen «Hand - test» diagnostikalıq metodikası boyınsha na'tiyjelerdin salıstırmalı analizın ko'rip shıg'amız

**«Hand – test testi boyınsha eksperimental izertlew din`
salıstırmalı analizi**

T.r.	I taypa bahası	Anıqlawshı eksperimentte sınalg`anlar sani %	Baqlaw eksperimentte sınalıwshılar sani %
1.	Agressivlik	50%	20%
2.	Direktivlik	45%	25%
3.	Affektatsiya	7%	27%
4.	Kommunikatsiya	5%	25%
5.	Baylanıslılıq	3%	3%

Aling`an mag`lıwmatlar agressiv ko`rinisler da`rejesinin` pa`seygenligin da`liylledi. Ko`pshilik jag`daylarda  $I < - 1$ . Bul agressiyanın` ayrıqsha a`hmiyetli jag`daylarda qollanıwınan derek beredi. «Af», «Kom», «Bq» taypaları boyınsha juwaplar sanının` ko`pligi sotsial kooperatsiya menen baylanıslı tendentsiyalardı sa`wlelendiredi. Bul juwaplar sotsial ortalıqqa beyimlesiwge qaratılğ`an ha`m ashıq agressiv xulıq itimalın kemeytedi.

«Hand - test» diagnostika na`tiyjeleri boyınsha, ashıq agressiv xulıqqa meyillik (I) 28 o`spirimlerdin` ha`mmesinde, 24 o`spirimde bolsa, manfiy da`rejelerge o`zgergen, qalaberse, 23 o`spirimde korrektsiya jumıslarınan keyin kommunikatsiya (Kom) ko`rsetkishi artqan. «Ag» taypasına ta`n juwaplar mug`darının` barlıq 28 o`spirimde, «Dir» taypasına ta`n juwap 7 o`spirimde kemeygeninin` o`zi ashıq xulıqta agressiyanın` pa`seygenin da`liylleydi.

Aling`an mag`lıwmatlar, sonday-aq ata – analar ha`mde o`spirimler menen sa`wbetler sonı ko`rsetedi, psixokorreksion shınıg`ıwırlardan keyin o`spirimlerdin` emotsional jag`dayı ha`m xulqında pozitiv o`zgerisler payda

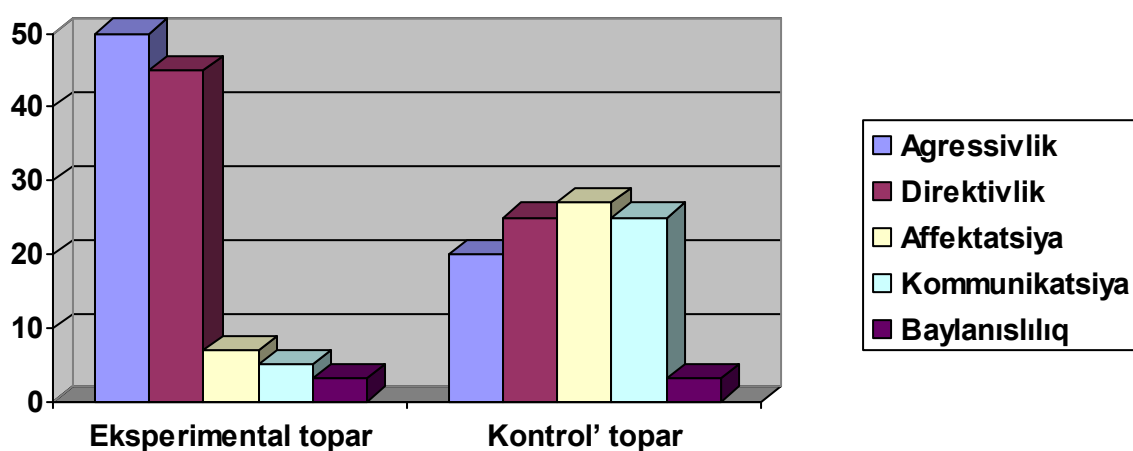
boldı, bul bolsa psixokorreksion da'stu'rdin' na'tiyjeli ekenlignen derek beredi.

Solay etip, juwmaq shıg'arıw mu'mkin, psixokorreksiya jumıslarının' tu'rli formalarınan paydalanıw agressivlik da'rejesin pa'seytiw ha'm balalardıń emotsional jag'dayın turaqlastırıw imkanı beredi.

Agressiv xulıqtı korrektsiyalawdın' oyın terapiyasi, «muzıka terapiyası», so'z benen ta'sir ko'rsetiw sıyaqlı metodlarınan paydalanıw sıyaqlı agressiv ko'rinislerdi sezilerli da'rejede kemeytiw, sotsial qarım-qatnas ko'nlikpelerin rawajlandırıw, o'z-o'zine bahanı asırıw imkanı beredi, bul balanın' sotsial ortalıqta ja'nede na'tiyjeli beyimlesiwine ja'rdem beredi.

2-Diagramma

«Hand - test» (Ag) testi boyınsha mektepke shekemgi jastag'ı balalarda agressiya ko'rinislerinin' salıstırmaǵı analizi

3.3. O'spirimlerde agressiv minez-qulıqtın` psixoprofilaktikası.

Agressiv o'spirim menen alıp barılatug`ın korrektsiya islerinin` maqseti olardı sırtqı ortalıq penen, onı qasındag`ı adamlar menen tolıq qarım-qatnasqa, kirisiwin ta'miyinlewden ibarat. Bunın` ushın o'spirimnin` ata-anasının` birewin, jaqsı tu`sine alatug`ının tan`law kerek. Sonday-aq, ol qızıg`atug`ın ha`reket ha`m oyın tu`ri orınlanadı. Agressiv o'spirima jawıq qapı (komnata)g`a uqsaydı, onın` tek g`ana kishkene birinshi aynası ashıq.

Korreksiyada bul imkaniyattan paydalanıp qalıw kerek, eger bul na`tiyje bermese ayırım sebeplerge ko`re psixolog o'spirimdi ja`ne de unamsız ta`repke o`zgeriwine jol qoymawı sha`rt. Korrektsiyanın` bul printsipleri uyalshaq balanı du`zetiwi islerinde ja`rdem beredi:

1. Bul jag`dayg`a alıp kelgen sebepler anıqlanadı.
2. Balada ata-anası ha`m dosları menen qarım-qatnasqa, pikirlesiwge degen mu`ta`jligin oyatıw.
3. Balanı shan`araq, mektep ha`m dosları menen bolatug`ın qarım-qatnasın ta'miyinlew.
4. Balanı qarım-qatnasqa u`yretiw.

Balanı korrektsiya qılıw ju`da` na`zik is bolıp, onı islewde o`te abaylı bolıw kerek.

1. Psixolog bala menen birinshi ushısqanda og`an tuwrıdan-tuwrı soraw bermesligi, (senin` atın` Kim?) ko`zine tik qaramaw, qopallıq qılmaw, so`yleskende balag`a ko`p sorawlar berip onı qorqıtıp jibermewi kerek. Qatnasqa kirisiwdi jaqtırmaytug`ın bala onı ja`ne sa`wbetke tartıp atırg`anın bilmesin.

2. Psixologtın` is-ha`reketleri balanın` ha`reketine say bolıwı artıqsha urınıqlar bolmawı kerek. Balanın` ne menen shug`ıllanıw atırg`anın bilip, sol is penen shug`ıllanıwı oyınlardı og`an usınıs qılmaw kerek. Birinshi so`yleskende balanın` qızıg`ıwınan kelip shıqqan halda is alıp barıladı.

3. Balanı baqlap turıp, ol oynap atırg`an oyın onın` mu`ta`jliklerin qay da`rejede qanaatlandırıp atırg`anlıg`ın tekserip barıladı ha`m psixolog ta sol

islerdi a`melge asıradı. Bul waqıtta balanın` ko`zine emes, oynshıqqa qaraw mu`mkin. Bunın` na`tiyjesinde psixolog balada unamlı iz qaldıradı. Eger balanı doptı domalatıw unasa, endi bul isti psixolog penen a`melge asırıwı mu`mkin.

4. Keyin jaqsı na`tiyjege erisse, balanın` qızıg`ıwın ken`eytip barıw mu`mkin. Psixolog oqıtıwdan alg`an quwanışın bilip o`tkiziwi ha`m bir o`zi oynag`annan ko`re, birge oynag`an abzal ekenligin jetkizip bere alıwı kerek.

5. Bul basqışta jaqsı na`tiyjeler alıng`annan keyin ata-ana korrektsiya isi juwmaqlanıp atır, dep oylaydı. Biraq, tap usı waqıtta en` qıyın protsess (da`wir) o`tip atırg`an boladı. Bala qatnasqa bolg`an mu`ta`jligin oyatıw ha`m basqa sezimler menen ha`m qatnasqa kiriwin ta`miyinleydi. Eger aqırına shekem bala menen sonday isler alıp barılmasa, jaman aqıbetlerge alıp keledi.

6. Balanın` o`zi basqa adamlar menen o`z qa`lewi menen qatnasqa kiriskende, qarım-qatnasqa kirisiw mu`ta`jligi tuwılg`anda ha`m balanın` o`zi birinshi qanag`atlang`anda isti qıyınastırıw, psixolog ta`repinen etek, jan`a oyun ha`m metodlar kiredi.

7. Qatnasqa kirisiwdin` qıyınlasıwı a`ste-aqırın a`melge asırıladı ha`m o`z-ara birgelikte alıp barıladı. Bala qatnasqa kirisiw jolların anıq puxta bilip alg`anın anıqlaw za`ru`r.

8. Mashg`ulattın` qıyınlasıwında jan`a elementlerdi kiritiwde ju`da` abaylı bolıw kerek.

9. Balanın` effektiv qatnasqa kirisiwin qattı qadag`alawg`a alınadı. Bul jag`daydın` dawamıylıg`ı ol jaqsı bolsa ha`m balanın` u`lkenleri bolg`an qatnasqa kirisiw mu`ta`jligin joq qılıp jiberiwi mu`mkin.

10. Bala menen affektiv qatnastı ornatıp, ol menen so`yleskende ju`da` abaylı bolıw kerek. Bul waqıtta onın` basqalar menen ja`njellesip qalıwının` aldın alıw kerek.

11. Bala menen affektiv qatnastı ornatıw korrektsiya qılıwdın` tiykarg`ı wazıypası emes. Psixologtın` wazıypası bala menen sa`wbetlesiw emes, ba`lkim a`tirapındag`ı a`lem menen qatnasqa kirisiwin ta`miyinlew bolıp tabıladı.

Juwmaqlaw

Biz o'tkergen teoriyalıq ha'm a'meliy izertelewlerden to'mendegi juwmaqqqa keldik:

O'zinin' g'a'rezsiz rawajlanıw jolınan baratırǵ'an O'zbekstan Respublikasında ha'r bir puqaranın' ru'wxıyatı, shaxsıy rawajlanıwı ha'm kamalatı shaxs ha'm ja'miyet ma'npa'a'tlerinin' uyg'unlıǵı ha'r qashang'ıdan da a'hmiyetli qa'driyat sıpatında qaralmaqta. Barkamal a'wlad ta'rbiyası ha'm onın' teren' bilim alıw ma'seleleri ma'mleket siyasatı atag'ı da'rejesinde sheshilip atırǵ'anlıǵı – bul pikirdin' ayqın misalı esaplanadı.

«Bu'gingi ku'nde bizin' islep atırǵ'an barlıq islerimiz perzentlerimizdin' baxıt ha'm saadatı, olardın' keleshegi ushın a'melge asırılmaqta. Biraq baxıt ha'm saadat tek g'ana baylıq, mal-mu'lik penen belgilenbeydi. A'depli bilimdan ha'm aqıllı, miynet su'ygish, iymanlı perzent tek g'ana ata-ananın', ba'lki pu'tkil ja'miyettin' en' u'lken baylıǵı esaplanadı»- degen edi birinshi Prezidentimiz o'zinin' «Yuksak ma'naviyat- engilmas kuch» shıǵ'armasında.

«Kadrlar tayarlawdın' Milliy da'stu'ri» inde belgilep berilgenindey, ha'r ta'repleme rawajlang'an barkamal a'wladtı ta'rbiyalawda mekteplerde berilip atırǵ'an ta'lim - ta'rbiyanın' roli sheksiz. Sonın' menen birge keleshegimiz bolǵ'an jas a'wlad ta'rbiyası ha'm ta'liminde psixologlarımızdın' aktiv qatnasının' ta'n alınıp atırǵ'anlıǵı ta'lim sistemasındag'ı u'lken jetiskenliklerimizden biri esaplanadı. Biraq bunnan ruwxıylıq tarawında hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shıǵ'arıwg'a bolmaydı. Bu'gingi ku'nde erkin puqara ruwxıyatın, azat shaxstı qa'liplestiriw ma'selesini aldımızda turg'an en' aktual ma'selelerden biri. “Basqasha etip aytqanda ,-deydi birinshi Prezidentimiz-o'z ku'shi ha'm imkaniyatlarına su'yenetug'ın, a'tirapta ju'z berip atırǵ'an waqıya ha'm ha'diyselerge erkin mu'na'sibet penen jantasatug'ın, shaxsıy ma'npa'a'tlerin ma'mleket ha'm xalıq ma'npa'a'tleri menen uyg'un ko'retug'ın erkin ta'repten barkamal insanlardı ta'rbiyalawımız kerek.

Sunday-aq ol o'zinin' «Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch» miynetinde: «Biz milliy ruwxıyatımızdı ha'r ta'repleme rawajlandırıw ma'selesin o'z

aldımızg'a maqset etip qoyar ekenbiz, bu'gingi ku'nde ruwxıyatımızdı qa'liplestiretug'in ha'm og'an ta'sirin tiygizetug'in barlıq faktor ha'm kriteriyalardı teren' analiz etip, olardıń bunda qanday orın tutıwın jaqsı an'lap alıwımız maqsetke muwapıq boladı.

A'lbette ha'r qaysı xalıq yaki millettin' ruwxıyatın onın' tariyxı, milliy qadriyatlarınan ajratqan halda ko'z aldımızg'a keltirip bolmaydı. Bunda, ta'biyyıy, ruwxıy miyras, milliy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler en' tiykarg'ı faktorlardan biri retinde xızmet etedi». Xalqımız siyasiy g'a'rezsizlik ha'm azatlıqtı qolg'a kirgizgennen keyin o'z ta'g'dirinin' haqıyqıy iyesi, o'z tariyxının' do'retiwshisi o'zine ta'n milliy ma'deniyatının' iyesine aylandı.⁴

G'a'rezsiz O'zbekstan xalıqlarının' bay ma'deniyatın, biybaha milliy filosofiyalıq ha'm ruwxıy miyrası, tariyxımızdın' tikleniwi ushın za'ru'r bolg'an barlıq imkaniyatların jaratıp bermekte. Xalqımızdın' milliy sanası, milliy maqtanıshı, ruwxıy du'n'yası ku'nnen-ku'nge bayıp barmaqta. Bul bolsa g'a'rezsiz ma'mleketimizdın' ruwxıy tiykarın ja'nede bekkemlewge imkaniyat jaratıp bermekte.

Biraq bunnan ruwxıylıq tarawında hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shıg'arıwg'a bolmaydı. Bu'gingi ku'nde erkin puqara ruwxıyatın, azat shaxstı qa'liplestiriw ma'selesı aldımızda turg'an en' aktual ma'selelerden biri. "Basqasha etip aytqanda ,,-deydi birinshi Prezidentimiz-o'z ku'shi ha'm imkaniyatlarına su'yenetug'in, a'tirapta ju'z berip atırg'an waqıya ha'm ha'diyselerge erkin mu'na'sibet penen jantasatug'in, shaxsıy ma'npa'a'tlerin ma'mleket ha'm xalıq ma'npa'a'tleri menen uyg'in ko'retug'in erkin ta'repten barkamal insanlardı ta'rbiyalawımız kerek.

Mekteplerimizde islep atırg'an psixologlarımızg'a ata-analar perzentlerinin' agressiv bolıp qalg'anlıqları, bul jag'daydan qalay shıg'ıp ketiw mu'mkinligi haqqında ko'birek mu'rajat etedi.

⁴ İ.A.Karimov. «Yuksak ma'naviyat engilmas kuch» Toshkent»Ma'naviyat». 2008. – B. 30.

Sonın` ushın biz ta`lim protsessinde balalardag`ı agressivlik jag`daylarına ta`sir etiwshi ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlardı u`yreniwdi izertlew jumısımızdın` maqseti etip aldıq.

İzertlew jumısında o`spirimlerden` agressivlik jag`dayların` korrektsiya etiw jolları u`yrenildi, agressivliktin` ju`zege keliwine ta`sir etiwshi faktorlar anıqlandı, yag`nıy ata-analardın` u`zliksiz agressiv is-ha`reketleri, balanı jaqsı ko`rmew ko`rinisinın` seziliwi, uzaq mu`ddetli ha`m tez-tez bolıp turatug`ın frustratsiyalar, ata-anaları ta`repien balanın` kemsitiliwi na`tiyjesinde agressivlik kelip shıg`adı eken.

Egerde bunday balalar menen toparlıq treningler o`tkerilse, agressivlik jag`daylarının` aldın alıwg`a alıp keliwi mu`mkin.

Sunday-aq, shaxstag`ı agressivlik jag`dayı o`z-o`zin bahalaw ha`m shaxslarara mu`na`sibetlerge, sotsial faktorlarga`a da baylanıslı bolıwı mu`mkin. İzertlew jumısının` teması boyınsha psixologiyalıq ha`m pedagogikalıq a`debiyatlar analiz qılındı, o`spirimlik da`wirinde agressivlik jag`dayların` ju`zege keltiriwshi ishki ha`m sırtqı faktorlar u`yrenildi, izertlew na`tiyjelerin` mug`dar sıpat jag`ınan analiz qılındı, psixologiyalıq-pedagogikalıq juwmaq ha`m usınıslar islep shıg`ıldı.

İzertlew na`tiyjelri ha`m usınıslardı oqıtıwshılar, psixologlar, ata-analar o`z xızmetlerinde a`melge asırıw, mektep a`meliyatshı psixologları agressiv balalar psixokorreksiyaında ha`m psixoprofilaktikasında paydalanıw, ata-analardın` agressiv balaları menen shug`ıllanıwlarında juwapkershilikti arttırıw, pedagogikalıq psixologiya, jas ayırmashılıq psixologiyası, Xulqı buzılğ`an balalar psixologiyası, psixokorreksiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyınsha oqıw mashg`ulatlardı ushın mag`lıwmatlar alıw imkaniyatına iye boladı dep oylaymız.

Ulıwmalastırıp aytatug`ın bolsaq o`spirimlik da`wirinde agressivlik jag`dayının` ju`zege keliwi tomendegi faktorlarga`a baylanıslı ekenligi anıqlandı:

1. Ata-analardın` u`zliksiz is-ha`reketleri, balag`a unamsız ta`sir etedi, bulardı qaytaraman dep agressivliklerge u`yrenip qaladı; Bul degeni balanın` o`zin emotsional basqarıw tipinde ko`riledi.
 2. Balanı jaqsı ko`rmew ko`rinisi, balada qorg`awshının` joqlıg`ı, qa`wip-qa`ter ha`m a`tiraptag`ı du`n`yanın` dushpanlıg`ı sıyaqlı sezimler payda boladı.
 3. Uzaq mu`ddetli frustratsiyalar, bunda olardıń tiykarshısı bolıp, ata-anaları ha`m qandayda bir ortalıqlar sebep boladı, ata-analar ta`repinen balanı kemsitiw, u`stinen ku`liw. Bul frustratsiyanın` ayrıqsha bir ko`rinisi, bul bala shaxsın qa`liplestiriwde ju`da` za`ru`r esaplanadı, ha`tteki diagnostika ha`m korrektsiya protsessinde ayrıqsha ko`rip shıg`ıw za`ru`r.
 4. Arnawlı islep shıg`ılg`an shınıg`ıwlarda agressiv balalardıń shaxslar ara mu`na`sibetlerin rawajlandırıw arqalı agressivliktin` aldın alıw mu`mkin.
 5. Agressiv tendentsiyalardı ta`n almaw, a`tiraptag`ılardı og`an a`hmiyet beriwin bilmew.
 6. Agressiv is-ha`reketke oyın qosıw ha`m og`an jan`a sotsial jantasıwdı izertlew ma`nisin toltırıw. Bunın` menen bala ushın agressiv tendentsiyalardı a`tiraptag`ılar menen bolg`an mu`na`sibette zıyansız ku`sheytiwinde qolaylıq tuwıladı.
 7. Balanın` agressiv ha`reketin biykarlaw.
 8. Psixolog oyın jag`dayında agressiv ha`reketlerdi, olardıń tiykarında ko`bine qorqıw jatatug`ın, oylap tabıw yaki «sozıw» ushın aktiv qatnastırıw kerek.
- Egerde bunday o`spirimler menen jeke ha`m toparlıq treningler o`tkerilip barılsa, agressivlik jag`dayların` aldın alıwg`a alıp keliwi mu`mkin eken. Demek izertlewde qoyılğan ilimiy gipoteza da`liyllendi.

PEDAGOGİKALIQ- PSIXOLOGİYALIQ USINISLAR

Bul is ju`da` qıyın esaplanadı, sebebi ata-analar ko`binshe agressiv balaları bar bolg`anlıg`ı ushın, balag`a kewilsiz tu`rde qaraydı ha`m psixologiyalıq ma`sla`ha`tkе olar balag`a ja`rdem beriw ushın emes, balanı «tınıshlandırıw» ushın alıp baradı. Balag`a olar uzaq mu`ddet ta`sir etetug`ın ha`m bala olarg`a kewilsizlikler keltirmeytug`ının, olardı tınıshlandıratug`ın da`ri berse, ju`da` qanıqtırar edi.

Ko`binese agressiv balanın` ata-anası frustratsiyalı ha`m o`mirden la`zzetlene almag`an adamlar bolıp shıg`adı. Ko`p jag`daylarda bular aldın agressiv bolg`an balalar ha`m o`zlerinin` psixologiyalıq qıyınshılıqların o`z balalarına beredi. Sonın` ushın ilajı barınsha psixolog ata-analar menen psixoterapevtikalıq jumısların alıp barıwı kerek.

Birinshiden, ata-ana o`zine baha beriwde ha`r qanday jaman ta`sirlerden («siz balan`ızdın` shaqsın buzılıwda hesh na`rsege tu`sinbeysiz ha`zir men sizge tu`sindiremen»). Bunday qopal tu`sindiriwler psixolog isinde, kem ushıraydı, (biraq jen`il, uqsas waqıyalar arasında ushırap turadı) uzag`ıraqta bolıw kerek, olardı stabillestiriwge ha`reket qılıw kerek.

Arasında, ko`binese o`zine pa`s baha beriw balanın` o`zinin` ha`reketleri ha`m qolg`a kirgizgen na`tiyjelerine qarag`anda joqarı da`rejedegi umtılıwlar sıyaqlı qa`liplesedi, bunda o`zinin` (ata-ananın`) o`mirde erise almag`an maqsetlerine (men qosımsha tanıqlı jazıwshı ha`m basqalarday bola almadım, demek menin` balam usıg`an erisiw kerek) isenimdi aldına qoyadı.

Ekinshiden, ata-ananın` ustanovkasın balag`a qarag`anda o`zgertiw kerek. Olar agressiv balalardı ha`lsiz dep esaplaydı, bala olardıń sezimlerine ha`m qaytarıp taslag`anına o`kinedi, o`zin ayıplı dep esaplaydı, keshirim soraydı ha`m olardıń tınıshlandırıwın ku`tedi. Bul ku`tkenleri bolmasa ata-anaları balanı jaman jolg`a kirgen, ta`rbiyası jaman dep tu`sinedi. Ata-analar ta`repinen balag`a degen miyrimin oyatıw kerek, agressiv bala – bul ha`mme waqıt baxıtsız bala esaplanadı. Ata-analarg`a g`a`zeplenip kelip shıg`ıw mexanizmin

tu'sindiriw kerek, ha'm de emotsional buzılıwdag'ıday agressiyanı tu'sindiriw kerek.

U'shinshiden, ata-analarg'a o'zlerinin balalıg'ı haqqında esletiw kerek, jaslıq da'wirindegi agressivlikтин sebeplerin eslew kerek. Ba'lkim, bular shaxsiy komplekslerin «ashıp» berer, bunda ha'r bir ata-ana shaxsın stabilizatsiya qılıw kerek, olarg'a psixologiyalıq ja'rdem kerek. Balalar mashqalası ba'rqulla shan'araqlıq mashqalalardı keltirip shıg'aradı (yag'nıy ha'r bir shan'araq ag'zasının qıyınshılıg'ı bul barlıq toparda da ushiraydı).

Balag'a onı qorshap turg'an adamlarg'a ja'rdem bermey turıp, balag'a o'z aldına a'meliy ja'rdem berip bolmaylı. Bul jerde bala shaxsının rawajlanıwının buzılıwı haqqındag'ı usıllar ko'birek ko'rip shıg'ılsa, bul degeni og'an «ja'rdem beriw» mu'mkin emes degeni. Biraq u'lken adam shaxsı menen islesiw protsessinin qıyınshılıg'ı menen belgilenedi. Bul mashqala esletpewdi, biraq uzaq waqıt konkret qarawdı talap etedi.

To'rtinshiden, ata-analardıń balaları tuwılğ'ang'a shekem ha'm onıń tuwılğ'annan keyingi birinshi aylarında mu'na'sibetin bilip alıw sha'rt. Eger bala basınan ku'tilmegen bolsa, (bala «ilajsız» yaki «ku'tilmegende» tuwılıp qalg'an jag'day) onda aldınnan anıq kelisilgen ata-analar menen birge qararg'a keliwi kerek (yag'nıy verballastırılğ'an boljanbag'an, «oylanılğ'an»).

Mısal ushın, bala og'an kerek emes, ku'tilmegen bolsa da, ol haqqında ba'ribir qayg'ırıw kerek. Balanı ta'n almaslıq sebebin u'yrenip shıg'ıw atananın og'an mu'na'sibetin o'zgertiwi mu'mkin. Eger ata-analar bala tuwılıwın qa'lese de, og'an bolg'an mu'na'sibetlerin ol «agressiv», qulaq salmaytug'ın, shıdap bolmaytug'ın halda bolg'an waqıttan o'zgerilgen bolsa, onda ata-analar abırayın tu'sirmesten, bala o'z ha'reketi menen tek olardıń (ata-analardıń) ha'reketine juwap berip atırğ'anın ko'rsetip o'tiw kerek.

Agressiv is-ha'reketti ulıwma «jaman» dep esaplap bolmaydı. Kritikalıq jag'dayda payda bolg'anda ol qorg'anıw funktsiyasın ayırım waqıtları sheshiwshi jag'daydan shıg'ıp ketiw funktsiyasın atqaradı.

Ko`binese balada, agressiv is-ha`reket balanin` o`tiw da`wirinde baqlanadi. Bul sonnan da`liyl beredi, balanin` jasawı qıynlasadı. Ha`r qanday qıyn jag`dayda balanin` jas krizisi waqtında qıyınraq o`tedi, sonın` ushın onnan is-ha`reketinen agressiv elementlerdin` ko`beyiwin ku`tiw mu`mkin. Bul a`piwayı balag`ada, emotsional buzılıwdag`ı balag`a da tiyisli. V.V.Lebidinskiy ha`m basqalar aytip o`tedi, balanin` anıq agressivligi da`wirinde, a`tirapındag`ılar menen garmoniyalıq mu`na`sibetti bala ta`repiyen buzılıwı qaysı normal affekt rawajlanıwında baqlang`an, tiykarınan jas affekti ha`m shaxsiy krizislerdi basınan keshiriwlerine tuwrı keledi.

Affektiv buzılıw waqtında agressiya «a`dettegi jag`day», tek balanin`minez-qulqındag`ı agressiyanın` barlıg`ı ba`rqulla onın` menen bolg`an mu`na`sibette u`lken qıyınshılıqlar tuwdırsa da, agressiv tendentsiyalardı tek g`ana unamsız bahalaw mu`mkin emes. Sonı este tutıw kerek, olar balanin` affekt rawajlanıwı da`wirindegi aktivliginin` asıwı fonında nızamlı tu`rde u`lkeytip baradı. A`dette bul psixokorreksiyalıq jumıstın` ajıralıp bolmas basqışhı esaplanadı, bulardan u`lkenlerdin` ja`rdemi menen o`tip, bala onı orap turg`an reallıq penen ja`nede adekvat formalardı iyelewi mu`mkin. Sonı aytip o`tiwi mu`mkin agressiv bala o`zinin` kelip shıg`ıw dinamikası boyınsha ko`binese balanı jaqın a`tiraptag`ıları menen bolg`an o`z-ara mu`na`sibetleri usıllarınan o`zgeshe qıyın jag`daydag`ı ko`rsetkishte ko`rinedi.

Balada agressiyanı durıslap yag`nıy korrektsiya qılıw, onın` sebeplerin, kelip shıg`ıwın biliwden baslaw kerek. Eger agressiya emotsional-motivatsiyalıq tarawda buzılıw signalı bolıp esaplanbasa, onda korrektsiyalıq ha`reketler onı jog`altıwg`a qaratılğ`an bolmay, ba`lki onı jumsatıwg`a ha`m baladag`ı agressiv minez-qulıqtan kelip shıg`atug`ın unamsız belgilerdin` aldın alıwg`a qaratılğ`an bolıwı kerek. Bunnan tısqarı bul jag`dayda ata-analardı balanin` agressiv reaksiyaların adekvat ra`wishte qabıl etiwge tayarlaw kerek. Basqa jag`daylarda, eger agressiya shaxstın` emotsional motivatsiyalıq tarawının` buzılıwında ko`rinse, psixolog yaki ta`rbiyashılardıń ha`reketi balanin` agressiv ha`reketin bekkemlemesten bag`darlang`an bolıwı kerek.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYatLAR:

Normativ –huqıqıy hu`jjetler

1. Mirziyoyov Sh.M. “2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishi bo`yicha Harakatlar strategiyasi va «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili» Davlat dasturi “. T. - ”Ma`naviyat”, 2017.
2. Karimov İ.A. Barkamol avlod Wzbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: Sharq, 1997.
3. Karimov İ.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.: Wzbekiston, 1998.
4. Karimov İ.A. Yuksak ma`naviyat engilmas kuch.«Ma`naviyat». 2008.B.-173

Sabaqlıq ha`m oqıw qollanbalar

5. Adizova T.M. Psixokorreksiya T.: 2005. B-58
6. Boyyard R.G., Boyard D. Vash bespokoyınıy podrostok: Prak. Rukovodstvo dlya otchayashixsya roditeley: per.s ang. – M.1991 – 229 s.
7. BurlachukL.F., Morozov S.M. Slovar` – spravochnik po psixodiagnostike – SPb.: Piter Kom, 1999 – 528 s.
8. Bern E. İgrı kotorie ıgrayut lyudi. Spb: lenizdat, 1992.-400s
9. Vıgotskiy L.S. Pedagogicheskaya psixologiya / Pod.red.V.V.Davıdova. – M.: Pedagogika,1991.-480 s.
- 10.Voxidov. M.V."Psixologiya" T. 1981 yil.
- 11.Davletshin M.G taxriri ostida "Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya" T. 1974 yil.
16. Davletshin. M.G."Zamonaviy maktab ukituvchisining psixologiyasi". T. 1999 yil.
17. Enikeev M.İ. Obshaya i sotsial`naya psixologiya: uchebnik dlya VUZov. –M.: NORMA, 2002. – 624 s.
18. Juraev D. Wg`il va qiz bolalar odobi. Boshlang`ich ta`lim. T. 1992 -3-4, 46-48 b.
19. Zank.A.Z. Kak opredelit` uroven` razvitiya mıshleniya shkol`nika. M.2002.
- 20.İjtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg`ona 2003.

21. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyot. T. 1999.
22. Kamilova N.G'. Muammoli wsmir: tashhis, tadqiqot metodlari. T. 2004.
23. Karimova V.M. Psixologiya. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi nashriyot, 2002. 205 b.
24. Kuznetsov D. Demobilizuyushaya trevoznost'. Nekotorye prichiny i formy proyavleniya nevroticheskix rasstroystv u sovremennix starsheklassnikov. – «Shkol'nuy psixolog» 2005. № 2, s. 47-49.
25. Matsumoto D. Psixologiya i kul'tura. – SPb.: PRAYM-EVROZNAK, 2002, s. 416.
26. Martin D. Psixologicheskie eksperimenty. Sekrety mexanizmov psixiki. SPb.: PRAY-EVROZNAK, 2004 -480s.
27. Nishanova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. T. 2003.
28. Nazirova T.S. Pedagogicheskaya texnologiya: novyy etap evolyutsii. // Pedagogika. 1997. № 3, s. 20-27.
29. Nemov R.S. Psixologiya. 3 tom. M.: R
30. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya: Poznanie sabya. Vliyanie na lyudey: Posobie dlya uchash. – M.: Gumanit. Izd. Tsentr VLADOS, 1998-320s.
31. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi.: Nasaf. 2000. 80b.
32. Psixologicheskie testy. Axmedjanov E.R. Sostavlenie, podgotovka teksta, bibliografiya. M.: 1996 – 320 s.
33. Psixologik treninglar. (Faqat hozir va shu erda). Namangan 2002.
34. Psixologiya. Slovar'/Pod.obsh.red. A.V.Petrovskogo, M.G. Yaroshevskogo. – 2-e izd.ispr.i dop. – M.: Politizdat, 1990 – 494 s.
35. Rogov E.I. Nastol'naya kniga prakticheskogo psixologa. M.: Vldos. 1999.
36. Sikevich Z.V. Sotsiologicheskoe issledovanie: prakticheskoe rukovodstvo. – SPb.: Piter, 2005. – 320s.
37. Saydahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). - T.: Moliya, 2003. 171 b.
38. Stolyarenko L.D. Pedagogicheskaya psixologiya. Rostov N/D.: Feniks, 2000. - 544 s.

39. Ta'limning faol usullari. Uslubiy tavsiyalar. TVPQTMOI. T.2004.
40. Twraqulov E., Rahimov S. "Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim tarbiya haqida" T.: Wqituvchi, 1993.
41. Farobiy A.N. Fozil odamlar shahri. T.: A.Qodiriy, 1993.
42. Fridman L.M., Kulagina I.Yu. Psixologicheskiy spravochnik uchitelya. – M.: Prosveshenie, 1991. – 288 s.
43. Shax B.I. Nekotore aspekti izucheniya sostoyaniya trevojnosti v svyazi s zadachami profkonsul'tatsii. - "Voprosi psixologii" № 3 1991.
44. Byutner K. Kak jit' s agressivnimi det'mi. Per.s.nem.-M.: Pedagogika, 1991-144s.
45. Zank.A.Z. Kak opredelit' uroven' razvitiya mishleniya shkol'nika. M.2002.
46. Ijtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg'ona 2003.
47. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyt. T.1999.
48. Ishmuxamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish ywllari. T.2004
49. Kamilova N.G'. Muammoli wsmir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2008.
50. Karimova V.M. Psixologiya. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi nashriyot, 2002.205 b.
51. Kuznetsov D. Demobilizuyushaya trevojnost'. Nekotore prichini i formi proyavleniya nevroticheskix rasstroystv u sovremennix starsheklassnikov. – «Shkol'nyy psixolog» 2005. № 2, s.47-49.
52. Nishanova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. T. 2003.
53. Nemov R.S. Psixologiya. 3 tom. M.: R
54. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi.: Nasaf. 2000.80b.
55. Psixologicheskie testi. Axmedjanov E.R. Sostavlenie, podgotovka teksta, bibliografiya. M.: 1996 – 320 s.
56. Psixologik treninglar. (Faqat hozir va shu erda). Namangan 2002.
57. Rogov E.I. Nastol'naya kniga prakticheskogo psixologa. M.: Vlosos.1999.
58. Saydahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). - T.: Moliya, 2003. 171 b.

- 59.Stolyarenko L.D. Pedagogicheskaya psixologiya. Rostov N/D.: Feniks, 2000.
- 544 s.
- 60.Ta'limning faol usullari. Uslubiy tavsiyalar. TVPQTMOI. T.2004.
- 61.Twraqulov E., Rahimov S. "Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim tarbiya haqida" T.: Wqituvchi, 1993.
- 62.G'oziev E.Psixologiya: (Yosh davrlari psixologiyasi): Ped.ins-lari va un-
tlarining balalari uchun wquv qullanma. - T.: Wqituvchi, 1994 g` 224 b.
- 63.G'oziev E. Umumiy psixologiya. – T.: Wqituvchi. 2000.
64. Haydarov F., Xalilova N. Psixologiyani wqitish metodikai. T.2006y

Internet mag'liwmatlari

65. [http //psychintro. Narod.ru/ psychelf.html](http://psychintro.Narod.ru/psychelf.html)
66. [http //www.amitel.ru/- hvp/body. html](http://www.amitel.ru/-hvp/body.html)
67. [http //www.medicus.ru/psychiatry/pats](http://www.medicus.ru/psychiatry/pats)
68. [http //doctor. Ru/psycho/ psychelf.html](http://doctor. Ru/psycho/ psychelf.html)
69. [http //www. amitel.ru/- hvp/body. html](http://www. amitel.ru/- hvp/body. html)
- 70.www.library.com. Interner kutubxona
- 71.www. Expert. psychology.ru
- 72.www. Referat.ru

Qosimshalar.

Qosimsha-1

« Bar bolmagan xayuan» metodikasi

Metodikanın makseti: oz-ozine baxa beriui, sınılıushının oz jagdayına kanıkpauı, atıraptagılar menen munasabetin uyreniu ozine isenbeushenligin, korkıuın, kaysı xızmetke jaksı bagdarlanganlıgın, pikirleu ozgesheligi , egotsentrizm, shaxstın agressivligin, kauetlerleniu xam korganıu reaksiyaların, shaxstın doretıushilik imkaniyatların anıklaydı.

Otkiziliu tartibi: metodika universal xarakaterge iye.

Onı turli jastagı turli rauadlanıu darejesine iye bolgan respondentlerde otkiziu mumkin. Bul jerde en axmiyetlisi izertleushi tarepinen suuret xam onın detalların tuurı baxalauda. Metodikanı otkiziu ushın ak yaki sargışh (sırganak bolmagan) kagaz xam ortasha jumsaklıктаgı kara kalem kerek boladı. Ruchka, flomaster xam oshirgishlerden paydalanıuga bolmaydı. Endi bar bolmagan xayuandı oylap turıp , onın suureti sızıladı xam at koyıladı. Metodika individual tarzıde otkeriliui kerek, onı otkiziu uakıtı shegaralanbagan.

Metodikanın juuabı.

Suuret elementleri xam olardıń belgileri .

Normada sızılğan suuret kagazdın ortasında jaylaskan boladı. Eger suuret kagazdın jokarsında jaylaskan bolsa, ozine jokarı baxa beredi, jamiyettegi ornına narazılık, atıraptagılar tarepinen jeterlishe itibarga alınbaslık, lauazımğa koteriliu xam tan alıuga narazılıgı, ozin korsetiuge umtıluı. Eger suuret kagazdın tomeninde jaylaskan bolsa isenimsizlik, ozine pas koz karas penen karauı tuskinlik, jamiyette oz ornın taua almaslıgı, menen korinedi.

Figuranın oraylaskan bolimi

(bas yaki onın ornın basıushı bolim).

Eger bas onga karatılğan bolsa, xızmetke bolgan turaklı umtıluu xareketshenlikti bildiredi. Bunda rejelestirilgen, oylagan barshe pikirler amelge asırıladı yaki akırına jetkizilmesede onı amelge asırıu ushın kirisiledi.

Eger bas shepke karatılğan bolsa, refleksiya, ozin baskalar kanday kabil etiuleri xakkında oylau, pikirleu. Bunday adamlar xarekershen emes , olar oylaganların bir bolegin amelge asıradı.

« Anfas» jagdayı yagnıy bas suuret salğan adamğa karay karatılğan bolsa, bul jagday egotsentrizm sıpatında karaladı.

Eger bas kısımda sezgi organlarına say detallar suuretlengen bolsa, yagnıy kulak, auız, koz-bular biliuge kumarlılık, atıraptagılardıń ozi xakkında pikirlerge axmiyet beriu. Auız anık sızılsa sezgirlik belgisi. Til xam lablersiz asirese katı batırıp sızılğan ashık auız korkıu xam tashiushleniu isenimsizliktin ansat juzege keliuin korsetedi. Tisler menen sızılğan auız- verbal agressiya, kopshilik jagdaylarda korganıu agerssiyası sıpatında belgi beredi. Sonı aytıp otıu kerek, balalar xam ospirimler auızdı domalak kılıp sızadı. Bul bolsa sınılıushıdagı korkıu xam kaueterleniu belgilerin bildiredi. Suurette kozlerdin kanday sızılğanına axmiyet beriu kerek. Eger koz karashıgın ulken kılıp sızsa- bul insanga say bolgan korkıu belgisi sanaladı. Kirpikler minez-kulktın ashkara korinisi. Erkek adam sızgan suurette kirpikler bar bolsa onday erkeklerde xayallarga tan minez- kulıktın barlıgı bolıp esaplanadı. Eger suurette bas bolimi putkil figuranın olshemine ten bolsa, sınılaushı ozinde xam atıraptagı adamlardıń pikirleu eruditsiyanı kadirleuden derek beredi. Bazı jagdaylarda basta qosımsha detallar (shaxlar) saulelengen bolıuı mumkin. Shaxlar – korganıu xam agressiya tımsalı boladı, tırnak, shash, iyne, menen birgelikte saulelense bul jauızlarsha minez-kulık .Xayuandagı parler- ozin bezep korsetiu ozin aklau ozin korsetiuge urınu.

Figuranın tayanış bolimlerine analiz.

(Ayaklar kolları bazıda postament)

Eger ayaklar dene menen anık pukta biriktirilse, bul karak kabil kılıudın tiykarlılıgı, oylanganlıgı ratsionallık belgisi: eger

birlestiriu shala bolsa, yaki uluma kosip sızılmagan bolsa yaki ayak, tiykargı bolim bolmasa – bul juzeki pikirleu, sheshim kabıllauga jenil karau, bazı jagdaylarda karar kabil kılıudın impul'sivliginen derek beredi. Ayak xam koldın bir formada ekenligi xam bir tarepke bagdarlanganlıgı – karar kabil kılıudın konformlıgı (garesiz emesligi) apiuaylıgı, standart ekenligi esaplanadı. Bul detallardın formaları xam xarturli ekenligi kerisinshe, pikir xam ustanovkaldın ozine saylıgı, garesizligi bazı jagdaylarda doretiushilik belgisi.

Figuranın jokarsında jaylaskan bolimlerge analiz.

Kanatlar, kiskishlar, par, buyra shash, bantik sıyıklılar - ozine iseniu kızıgıushılık atiraptagıldarın islerine ilajı barınsha kobirek katnasıu oz ornın belgilep ketiu bolıp esaplanadı. Kuyrıklar – sınalıushının oz xareketlerine karar kabil kılıu munasabeti boladı. Eger kuyrik kagazda onga karap sızılssa, bul sınalıushının oz xareketine xam minez kulkına munasabeti, eger shepke karay sızılssa bul oz pikirlerinin xam imkaniyatlarının bay berilgenligi bosan ekenligine munasabetin bildiredi. Kuyrıktın jokarıga karaganlıgı isenim xam tetiklik. Kuyrıktın paske karaganlıgı ozine kanıkpaslık, ozinın xak eknligine gumanlanıu, aytkan gaplerinen xam kılğan islerinen pushayman bolıu.

Figura konturları. Bortip shıgıular (arkan iyne sıyıklılar), kontur sızıklarının basılıp kalın sızılğanlıgı yaki sızılmaganlıgına karap analiz kılınadı. Ol atiraptagıldardan korganıu belgisi esaplanadı. Eger bortip shıgıular otkir muyeshler menen sızılssa – jauızlarsha korganıu: eger kontur sızığı kara kılıp boyalsa – korkıu xam tashuishleniu: eger kalkan koyılssa xam sızıklar ekeuden bolsa- kaueterleniu xam gumanlanıu sıpatında analiz kılınadı. Eger « korganıu» elementleri kontur ishinde jaylassa yagnıy sızılğan xayuan korpusında bolsa xam olar on tarepke jakın tursa, bul real aktivlilik protsesinde amde shep tarepinde bolsa- kobirek oz pikir isenimlerine karay korganıu sıpatında analiz kılınadı.

Uluuma energiya- ulıumalık energiyanı baxalau oylap tabılğan xayuangı islengen detalar menen belgilenedi, dene, bas, kuyrik, kanatlardın mugdarına karap belgilenedi. Tiykargı bolimler xam elementler(en zarurlerinen baska) kansheli kop bolsa energiya sonsheli kop bolıp esaplanadı. Eger bunın kerisi bolsa, bul energiyanı asırau, organizimnın astenikligin, otkir somatik keselliklerden belgi beredi. Bul belgilerdin sızıu xarakteri – azzi, torsıman sızıklar, kalemde baspay kazaz ustinde ayteuir jurgizip koyıuı menen belgilendi. Sızıklar kalın xam basıp sızılğan bolsa, bul energiya emes al kaueterleniu sıpatında karaladı. Bunda asirese katı basıp sızılğan xatteki kagazdın arka tarepine otip ketkenligine itibar beriu kerek. Bunda sızıp atırgan kol muskullarının jokargı tonusı – kushli kaueterleniuden derek beredi. Mazmunı xam teması jagınan xayuanlar kaueterge salıushı, neytral turlerge ajratıu mumkin (mısalı arıslan, begemot, kaskır yaki kuslar, kumırskı xam almaxan, iyt xam pıshık sıyıklılar) bunday jagdayda sızılğan xayuanlar suureti- suuret sızıp atırgan shaxstın korinisi: ozin suurettegi xayuan menen identifikatsiyalau: oz shaxsına xam «Men» İnine munasabeti. İnsanlarga uksatıp sızılğan eki ayak, adamlarga uksatıp kiyindiriu, xayuan xam adamlardıkine uksas kılıp ayak xam kol sıpatında suuretlense- bul infantillik, emotsiyanallık jaktan tolık jetispegenliktin belgisi.

Agerssivlik darejesi- suurettegi muyeshler xarakteri, mugdarı xam jaylasıu arkalı belgilenedi. Bunda muyshlerdin korinisi baska detallar menen birigiunde axmiyetli emes. Sonın menen birge «xayuan» denesine mexanik bolimlerden ornatılıuına da itibar beriu kerek. Mısalı xayuan ayakları ornına traktor yaki tank shinshırılarnın sızıu, ush ayak, bas bolimine vint, koz ornına elektr lampochkası, denegı turli klavish, antennalar ornatu kobirek shizofreniya menen keselengenlerde korinedi.

İnsanın doretiushilik imkaniyatları adette figurada elementlerdin ozine saylıgı, onın kuramalı duzilıui menen korinedi. Figuralardı jasauda tayar bolimlerden emes balkim turli elementlerden paydalanıu originalık bolıp esaplanadı.

Qo'l testi

Qo'l testi proektiv test bo'lib, u shaxsning agressiv xulq – atvorini bashorat qilish uchun qo'llanadi. Test 1962 yil B.Brayklin, Z.Piotrovski va E.Vagnerlar tomonidan e'lon qilingan (test g'oyasi E.Vagnerga tegishli).

Test qo'l kaftining 9 xil tasviri tushirilgan kartochkalar va bir bo'sh kartochkadan iborat. Sinaluvchiga har bir kartochka ko'rsatilib, unda tasvirlangan qo'l haqida shunday savol beriladi: «Sizningcha, ushbu qo'l nima qilayotgan bo'lishi mumkin?» Agar sinaluvchi javob berishga qiynalsa, unga shunday savol beriladi: «Sizningcha, bu qo'lga ega bo'lgan odam nima qilayotgan ekan? Hayolingizga qanday fikr kelsa, shuni aytavering». Har bir rasm bo'yicha berilgan javoblar yozib boriladi. Bo'sh kartochka quyidagicha qo'llanadi: kartochka oxirida ko'rsatiladi va avval unda birorta qo'l kaftini tasavvur etish, so'ngra u nima qilayotganini aytib taklif qilinadi. Imkoni boricha har bir rasm bo'yicha 4 tadan javob olish kerak. Agar javoblar soni 4 tadan kam bo'lsa, sinaluvchidan yana qandaydir fikri bor yoki yo'qligi aniqlashtiriladi va bordi–yu uning boshqa javobi bo'lmasa, 4 taga etish uchun nechta javob qolganini hisoblab, shu sonni oxirgi javob ro'pparasiga yozib qo'yish kerak.

Masalan, sinaluvchi 1 ta javob bilan cheklansa, x 4 deb yozib qo'yiladi, agar 2 javobdan boshqa javob bo'lmasa, oxirgi javob to'g'risiga x 3 deb yoziladi. Qo'l kaftlarining tasvirini har qanday holatda taqdim etish mumkin.

Har bir rasmdagi qo'l quyidagi 11 ta kategoriya bo'yicha baholanadi:

1. Agressiya (AG) – qo'lning qandaydir ziyon etkazayotgan, biror narsani ushlab olayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Tarsaki tortayapti», «Itarayapti», «Turtib yuborayapti», «Nimanidir tutayapti», «Siqayapti», «Chimchilayapti», «Urayapti», «O'g'irayapti» va h.k.

2. Dirrektivlik (Dir) – qo'lning boshqalar ustidan hukmronlik qiluvchi, boshqalarni boshqaruvchi qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «To'xtatayapti», «Buyruq berayapti», «Ogohlantirayapti», «Ko'rsatma berayapti» va h.k.

3. Qo'rquv (Qo'r) – qo'lning boshqalar agresivligining qurboni yoki o'z – o'ziga zarar etkazayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Meni bo'g'ayapti», «O'zini himoya qilayapti», «Zarbani qaytaryapti», «Urmang deb yolvorayapti» va h.k.

4. Affektatsiya (Af) – qo'lning boshqalarga nisbatan ijobiy munosabatni ifodalovchi qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Kim bilandir ko'rishmoqda», «Xush kelibsiz demoqchi», «Kimningdir boshidan silayapti», «Gul berayapti», «Sadaqa berayapti» va h.

5. Kommunikatsiya (kom) – qo'lning boshqalar bilan aloqa o'rnatishga harakat qilayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Imo – ishoralar qilayapti», «Nimadir demoqchi», «Kimdir bilan kelishib olmoqchi», «Axborot almashayapti» va hok.

6. Tobelik (Tob) – qo'lning boshqalarga tobe bo'lgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Iltimos qilayapti», «Yordam so'rayapti», «Qo'l berib yuborilishini kutayapti», «Qasam ichayapti» va h.

7. Eksgibitsionizm (Eks) – qo'lning o'zini har xil yo'llar bilan namoyish etishga urinayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Uzugini ko'rsatayapti», «Piano chalayapti», «Raqs tushayapti», «Tirnog'idagi lakni ko'rsatayapti» va h.k.

8. Jarohat (Jar) – qo'lning lat'egan va nuqsonli, harakatga qodir emas qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Qaltirayapti», «Barmoqlardan biri singan», «Tirnog'i singan», «Kasal odamning qo'li» va h.

9. Aktiv shaxssizlik (A-sh) – qo'lning boshqa odamlar ishtirokisiz ham boshlangan harakatni oxiriga etkaza oladigan, ammo buning uchun o'zining fazodagi holatini o'zgartirishi lozim bo'lgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Ignadan ip o'tkazayapti», «Sudralayapti», «Suzayapti», «Tikayapti» va h.k.

10. Passiv shaxssizlik (P-sh) – qo'lning boshqa odamlar ishtirokisiz ham boshlangan harakatini oxiriga etkaza oladigan va buning uchun o'zining fazodagi holatini o'zgartirishi

lozim bo'lgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Yotibdi», «Dam olayapti», «Qimirlamasdan turibdi», «Qurtilayapti» va hok.

11. Tasvirlanish (Tas) - qo'lning biror harakatni bajarayotgan qo'l sifatida idrok etilmay faqatgina tasvirlanishi. Masalan, «Chiroyli qo'l», «Katta qo'l ekan», «Uzun barmoqlar», «Qo'pol qo'l» va h.

Agressivlikka moyillikni aniqlashda faqat 1,2,3,4,5,6 kategoriyalar bo'yicha berilgan javoblar hisobga olinadi. Qolgan kategoriyalarning agressiv xulq – atvordagi o'ni doimiy emas. Ular motivlarni aniqlashda yordam berishi mumkin.

E.Vagnerning tadqiqotlari testning validligi va ishonchliligi ancha yuqoriligini ko'rsatgan.

Natijalarni hisoblash:

1. Muayyan kategoriyaga mos keluvchi har bir javobga 1 ball qo'yiladi.
2. Agressivlik bo'yicha umumiy ball topiladi: $Uba = Ag + Dir$
3. Kommunikativlik bo'yicha umumiy ball topiladi: $Ubk = Qo'r + Af + Kom + Tob$
4. Agressivlik uchun yakuniy bal topiladi: $Yaba = 20 + 1.5/Uba/$
1. Kommunikativlik uchun yakuniy ball topiladi: $Yabk = 20 + 1.5/ubk/$
2. Agressivlik – kommunikativlik koeffitsienti topiladi:

$$K = \frac{Yabk}{Yaba}$$

Agar $K > 1$ bo'lsa, odamning xulq atvori har qancha buzilgan bo'lmasin, unda agressiv harakatlarga moyillik kuzatilmaydi. Bunday insonda agressivlik avtoagressiya shaklida mavjud bo'lishi mumkin.

Agar $K > 1$ bo'lsa, odamda agressivlikka moyillik yaqqol mavjud bo'lib, uning xulq atvorda ochiq – oydin ifodalanishini kutish mumkin.